

EL CARLISME A LLEIDA DURANT EL SEXENNI DEMOCRÀTIC (1868-1875)

QUINTÍ CASALS BERGÉS

INTRODUCCIÓ

El setembre de 1868 triomfava un moviment revolucionari protagonitzat pels partits progressista, demòcrata i la Unió Liberal, contra la gestió conservadora, ultracatòlica i repressora que havia fet de l'Estat el Partit Moderat durant els darrers anys del regnat d'Isabel II, principalment del juliol de 1866 al setembre de 1868.

A partir de llavors s'iniciava un conflictiu període històric de 6 anys, conegut en la historiografia espanyola com a Sexenni Democràtic (1868-1874), en què els centristes de la Unió Liberal i els progressistes, encapçalats per Francisco Serrano i Joan Prim, van prendre el control del moviment i marginaren els seus principals aliats revolucionaris, els demòcrates-republicans. El nou sistema comportà l'aprovació de la Constitució de 1869, que contemplava una monarquia democràtica per Espanya emparada per un canvi de dinastia al capdavant de l'Estat. Després de moltes gestions, Amadeu I de Savoia fou el candidat triat per ocupar el Tron espanyol. Amadeu va prendre possessió a primers de 1871 i deixava la Corona el febrer de 1873, incapaç de governar un país convuls on els partits progressista i republicà, dividits en diverses faccions, lluitaven pel poder pam a pam en l'arena política. Seguidament, s'instaurà la Primera República Espanyola (1873-1874), que donà pas al caos polític absolut. Dos cops d'Estat, un encapçalat pel general Manuel Pavía, el 3 de gener de 1874, que donà el poder al general Francisco Serrano, i un altre dirigit pel general Arsenio Martínez-Campos, el 29 de desembre de 1874, que liquidà del tot la república; van facilitar el retorn d'Alfons XII, fill d'Isabel II, per ser coronat rei d'Espanya i encapçalar la Restauració Borbònica (1875).

Els carlins, per primer cop en la seva història, acceptaren les regles d'un joc polític organitzat, en aquest cas el que havia resultat de la revolució del 1868, tot esperant treure rèdit del conflictiu moment que vivia el país per entronitzar Carles VII, el nét del primer pretendent carlí.¹ Durant els tres primers anys del Sexenni (1869-1872), els carlins van prendre el relleu polític i representatiu dels moderats, la cúpula política dels quals s'exilià a França amb la reina Isabel, i ocuparen l'espai polític de la dreta espanyola.

En conseqüència, participaren en les institucions polítiques del país durant el temps que durà l'interregne del duc de la Torre (Francisco Serrano) i Joan Prim (octubre de 1868 – desembre de 1870), en el qual es discutí la nova fórmula de govern que havia d'adoptar Espanya, així com en el primer any i escaig de regnat d'Amadeu I (1871-febrer de 1872), en què van prendre consciència del seu fracàs.

Els carlins rebutjaren obertament l'elecció d'Amadeu I, fins al punt d'aixecar-se militarment per destituir-lo un any i escaig després (abril de 1872). A més a més, la qüestió va prendre un to catòlic radical a mitjan 1870 per la incorporació dels Estats Vaticans al procés d'unificació italiana dirigit per Víctor Manuel II, pare d'Amadeu. L'annexió, concretada el 20 de setembre amb l'entrada de les tropes italianes unionistes a Roma, va interrompre el Concili Vaticà i suscità l'anomenada qüestió romana. Víctor Manuel II s'instal·là al *Quirinal*, mentre feia Roma la capital d'Itàlia. Per un altre cantó, el papa Pius IX es considerava un presoner al Vaticà perquè no reconeixia el nou Estat i prohibia la participació en ell dels catòlics.² La propaganda vaticana contra la casa de Savoia fou determinant perquè molts catòlics espanyols s'oposessin al nou monarca Amadeu i radicalitzessin la seva posició afiliant-se a les files carlines.

Paral·lelament, Carles VII, hereu en 1868 dels drets carlins per la mort del seu pare Joan III, aprofità el fracàs dels candidats carlins partidaris de la via legal a les eleccions convocades per Práxedes Mateo Sagasta (abril del 1872), per fer pública a Ginebra una declaració de guerra (el 15 d'abril), que, de fet, iniciava la tercera Guerra civil carlina a Espanya (1872-1876).

[1] La llista de pretendents carlins al Tron espanyol començà amb Carlos María Isidro Borbón (Aranjuez, 1788 - Trieste, 1855), germà de Ferran VII i oncle d'Isabel II, el primer que desafia la legalitat liberal establerta durant la Primera Guerra Carlina (1833-1840). Fou succeït pel seu fill Carles Lluís de Borbó i de Bragança, comte de Montelolín, mort en 1860 sense descendència. A aquest el seguí el seu germà Joan Carles de Borbó i Bragança, comte de Montizón, mort el 3 d'octubre de 1868; que fou succeït pel seu fill, Carles de Borbó i Àustria-Este, Carles VII (fins al 18 de juliol de 1909 en què morí).

[2] Fins a l'11 de febrer de 1929, el papa Pius XI i Benito Mussolini, cap de l'Estat italià, no van signar els Pactes del Laterà, en virtut dels quals l'Església reconeixia Itàlia com a Estat sobirà i aquesta feia el mateix amb la Ciutat del Vaticà, un petit territori independent de la ciutat de Roma de 44 hectàrees, que encara avui continua sota jurisdicció pontificia.

LA FASE LEGAL DEL CARLISME DURANT EL SEXENNI DEMOCRÀTIC (1869-1872)

Segons Lluís Ferran Toledano, el moviment carlí del Sexenni s'ha d'inserir en un procés de renovació del carlisme, que fugia de la imatge immobilista del capellà trabucaire per esdevenir un moviment millor articulat i adaptat als nous temps polítics que corrien. Els carlins, en 1869, treballaven «en una triple direcció: popularitzar la imatge de don Carlos, enfortir les relacions amb el món catòlic més polititzat per la qüestió romana, i aconseguir el finançament necessari per a la preparació d'un nou cop militar a les casernes».³ El nou carlisme tenia una infraestructura inicial sorgida de l'adoctrinament catòlic en centres coneguts i dirigits per l'elit eclesiàstica del moment i altres cercles de reunió civil a l'estil republicà com els casinos. Aquests establiments van conviure, en aquella primera fase i sense gaires problemes, amb el procés revolucionari de canvi polític que es vivia des del setembre de 1868.⁴ Tal com sosté Toledano, el carlisme del Sexenni, sobretot en els tres primers anys, fou «una altra forma d'exercir el domini burgès amb els costos corresponents, uns canvis socials mínims, el tutelatge de l'Església i l'existència d'un règim autoritari». Amb aquestes premisses, el carlisme aconseguí bastir una estructura organitzada jeràrquicament molt sòlida, basada en la creació de juntes catolicomonàrquiques provincials i locals dirigides per un quadre humà nou que, molts cops, arribava al carlisme després de tenir una experiència política prèvia en el Partit Moderat.⁵

Després de l'organització inicial en centres, casinos i cercles associatius, el gener de 1870 es creava en l'àmbit nacional l'Asociación Católico-Monàrquica per coordinar el moviment dins les noves regles del joc polític. El nou partit estava dirigit per Cándido Nocedal i en la vessant ideològica estava inspirat en les tesis catòliques del bisbe de la Seu d'Urgell, Josep Caixal i Estradé (Vilosell, 09.07.1803 – Roma, 26.08.1879). Per Caixal (27 de desembre de 1868), la unió dels catòlics al voltant del carlisme havia de fugir de les lluites fraticides i apostar per «ser espanyoles verdaderos y por consiguiente católicos que debían trabajar con todas sus fuerzas en conservar a España íntegra su fe, en retornar

[3] TOLEDANO, Lluís Ferran (2000). “Antiliberalisme i guerra civil a Catalunya. La Tercera Guerra Carlina, 1872-1873”, *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona, núm. 11) p. 85.

[4] D'aquest autor vegeu, TOLEDANO, Lluís Ferran (2001). *Entre el sermó i el trabuc: el carlisme català contra la revolució setembrina: 1868-1872*. Lleida: Pagès, 2001; i (2004). *La Muntanya insurgent: la Tercera Guerra Carlina a Catalunya 1872-1875*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials. A més a més, VALLVERDÚ, Robert (1997). *El tercer carlisme a les comarques meridionals de Catalunya (1872-1876)*. Barcelona: Abadia de Montserrat; CANAL, Jordi (2000). *El Carlismo*. Madrid: Alianza Editorial; i GRAU, Jaume (2007). *Carlínades: el "Far West" a la catalana*. Valls: Cossetània Edicions.

[5] TOLEDANO, Lluís Ferran (1991). “La contrarevolució carlista a Espanya, 1868-1876”, *L'Avenç*, (Barcelona, núm. 154), p. 29.

su legítima influencia a la Iglesia y que la guardase de caer en el abismo a que la tenían abocada los partidos liberales, si Dios no lo remedia».⁶ El partit carlí, mentre optà per la via legal tingué el seu moment més àlgid a les eleccions de març de 1871, en el qual obtingué una representació parlamentària de 79 diputats.⁷

A partir de la seva fundació el 1870, el partit anà teixint una estructura piramidal que contemplava la creació de Junes provincials i de districte. Un cop creat el seu organigrama administratiu, els carlistes estaven preparats per participar per primer cop en la lluita pel poder polític sense anar armats. A més a més, «va obtenir fons gràcies a la col·laboració de propietaris benestants, la noblesa carlina i nuclis legitimistes europeus»,⁸ per la qual cosa, durant aquests tres anys, a banda del tradicional suport dels carlins històrics, l'elit del grup s'amplià amb la incorporació dels neocatòlics, l'extrema dreta de l'antic Partit Moderat; i els catòlics més moderats, empesos a donar suport al carlisme per la situació política incerta i revolucionària que vivia el país. Per tant, es produí una amalgama entre el vell i renovat catòlic, ambdós sectors d'acord per aturar l'obertura política del país, aturar l'anticlericalisme i advocar pel retorn a la tradició social, política i religiosa.

A Lleida, es publicà un llibre en 1869, de innegable contingut integrista, per un «monárquico de antigua raza», que era un resum del sentir carlí després de l'aprovació de la Constitució de 1869. Al mateix temps, textos com el citat més avall, descobreixen la contradicció en què vivia el carlisme, que participava de les institucions de govern i anhelava una revolució catòlica que retornés Espanya al passat ultramuntà:

«Treinta y cinco años de propaganda liberalesca, que todo lo ha corrompido desde lo mas alto hasta lo mas bajo, no ha podido menos de conducirnos a la tan penosa y critica situacion, en que al presente nos hallarnos (...) Mas sin temor de errar digo, que cuando haya concluido su terrible mision, que ha de ser el tremendo castigo contra todas las clases indistintamente, entonces cesará la espantosa tragedia, y se operará la tan suspirada revolucion política y religiosa. De consiguiente, Monárquicos de antigua raza, asi como tatnbien vosotros hijos prodigos, que escarmentados habeis vuelto, y aun habeis de venir á la casa paterna, por más que veais irse aun dilatando por

[6] Citat per PLANES, Josep Albert (2013). "Advocats i levites: una aproximació sociològica a l'elit dirigent del carlisme urgellenc", *El carlisme ahir i avui. I Simposi d'Història del Carlisme*. Avia-Berga: Centre d'Estudis d'Avia, p. 120.

[7] PLANES, Josep Albert (2013), p. 119. Segons aquest autor, Caixal havia escrit al marquès de Viluma el desembre de 1869 per fomentar una associació catòlica que fos l'embrió del futur partit carlista.

[8] TOLEDANO, Lluís Ferran (2000), p. 92

*algun tiempo el tan anhelado remedio de nuestros males, por más, repito, que á pesar de que tengamos, que padecer por un poco más de tiempo, agravándose aun nuestros males, no desmayemos por Dios, porque este al parecer vá á ser el curso de los acontecimientos. Vendrá, vendrá, repito, el dia tan suspirado. Nuestro partido por mas obstaculos que se le opongan ya de fuera, ya de dentro, todos los romperá el dia oportuno, que se va aproximando. Nada debe entibiar ni resfriar nuestro ardor en favor de la mas sagrada de las causas, cual es la pura Monarquia y carlista».*⁹

LA BIOGRAFIA COL·LECTIVA DEL CARLISME LLEIDATÀ

Fruit d'aquesta entesa entre el tradicionalisme d'algunes famílies amb privilegi en l'Antic Règim i l'època moderada i el catolicisme integrista, a la província de Lleida els principals ideòlegs del carlisme foren destacats eclesiàstics, que, posteriorment, han tingut un reconeixement públic molt remarcable.

El més destacat de tots els eclesiàstics carlins de Lleida fou Josep Caixal i Estradé, fundador de les congregacions religioses femenines i impulsor amb Antoni Maria Claret de l'obra editorial *Librería Religiosa*, que volia potenciar la devoció catòlica i afavorir la seva unió en l'àmbit nacional.¹⁰ Caixal, nat al Vilosell (Garrigues), fou canonge de la catedral de Tarragona, professor de Filosofia a la Universitat de Cervera i nomenat bisbe d'Urgell en 1853. Des d'aquest lloc clau desenvolupà l'ortodòxia religiosa tradicional que defensava fins al 1875, any en què marxà exiliat a Roma després de la derrota carlista a Catalunya. Allí el papa Pius IX el nomenà noble romà i assistent al solí pontifici. Morí a Roma i fou enterrat a la Seu d'Urgell, encara com a bisbe titular.¹¹

Durant el seu pontificat es significà com un estendard de la lluita del catolicisme contra les imposicions de l'Estat liberal i com un reconegut carlí, per la qual cosa fou reclamat per a molts actes d'exaltació pública del catolicisme i el carlisme. Així, per exemple, tingué una destacada participació en les sessions del Concili Vaticà I, fou senador carlí per Tarragona en 1870, fundà l'edifici del Seminari de la Seu d'Urgell en 1860 i, a Lleida, inaugurà i consagrà en 1871 el Santuari de Nostra Senyora de l'Acadèmia, acompanyat del seu gran amic Josep Maria Escolà, el clergue fundador de l'Acadèmia Mariana de Lleida en 1862.

[9] D.J.S.P.C.D.S. (1869). *La presente cuestión europea ó sea discurso sobre el horrible estado actual general del mundo y en espacial de ciertas naciones y sobre su remedio*. Lleida: Imprenta de Mariano Carruez, p. 45-46.

[10] PLANES, Josep Albert (2013), p. 119.

[11] CASAS, Santiago (2003). "En el bicentenario del nacimiento de Don José Caixal y Estradé. Obispo de Urgel. Apuntes para una biografía", *Analecta Sacra Tarraconensia* (Tarragona, núm. 73), p. 257-287.

Caixal, com a senador, defensà la unitat catòlica d'Espanya i com a bisbe d'Urgell, exercí una enorme influència a la zona pirinenca de Lleida. Paral·lelament, com a copríncep d'Andorra que era, va voler imposar el seu ideal polític tradicionalista en aquell Principat des del mateix moment que ocupà el càrrec. Per fer-ho possible cercà l'aliança amb el gran terratinent i noble Guillem Plandolit i d'Areny (o d'Areny-Plandolit) [*Ordino (Andorra), 19.02.1822 – 23.02.1876*], carlí com ell i membre d'una de les principals famílies de les valls, amb el qual planificà el control i domini d'Andorra sota un règim teocràtic.¹² El citat Plandolit era noble, baró de Senaller i Gramenet, i gran hisendat, que diversificà els seus negocis per explotar, per exemple, una farga de ferro a Andorra en la dècada de 1860. A més, posseïa terres a Espanya, ja que era el 45è major contribuent de rústica de Lleida en 1875, i interessos polítics i econòmics. Per tant, era un gran propietari i negociant amb propietats repartides per França, Andorra, Pallars, l'Alt Urgell i la Cerdanya.¹³

Com dèiem més amunt, en 1866 s'alià amb el copríncep eclesiàstic, el bisbe de la Seu d'Urgell, per aconseguir controlar el Principat. En aquest moment s'estava discutint la Nova Reforma (abril-maig de 1866) per establir una nova forma de govern a Andorra. Davant la pressió de les classes populars, les dues tendències principals del Consell de la Terra, òrgan tradicional de Govern de les valls, que podrien definir-se com a teocràtica una, dirigida per Caixal i Plandolit, i liberal l'altra, pactaren una reforma política que implicà l'ampliació del vot a tots els caps de casa de les valls i la reforma del sistema polític caciquista que hi havia fins llavors. El bisbe d'Urgell, influït per Guillem Plandolit, tot i estar en contra acceptà la reforma com a mal menor, però amb l'esperança de dominar el país en un futur immediat.

El pacte de govern eliminava el Consell de la Terra i creava un Consell General format per 24 membres (4 per a cadascuna de les 6 parròquies existents llavors escollits per elecció). Per a les funcions executives es creava un directori format per un síndic general al capdamunt i dos síndics més. Amb la citada reforma, Plandolit fou escollit síndic general i posà en marxa el seu pla perquè el Consell

[12] El seu pare, Josep Plandolit de Tarragona Pons, fou alcalde de la Seu d'Urgell i donà suport als carlins en la primera carlinada. La seva casa, anomenada Don Guillem, fou un centre d'acollida de dirigents carlins i dipòsit d'armes. PLANES, Josep Albert (2016). "La Primera Guerra Carlina a la Seu d'Urgell (1833-1840)", *Fronteres del carlisme: del Berguedà a ultramar*. Avia: Centre d'Estudis d'Avia, p. 77. El seu oncle Benet, fou segon comandant general de Catalunya de la insurrecció reialista de l'any 1822 en contra del govern liberal que tenia captiu Ferran VII.

[13] La Casa d'Areny-Plandolit, actualment és una casa-museu i l'Auditori Nacional d'Andorra. ALBERT, Esteve (1987). *Don Guillem d'Areny i de Plandolit, Síndic d'Andorra. 1822 – 1876*. Andorra la Vella: Andorra; *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, número 150, 15.12.1875, p. 2; i Vilaweb, "Exposició «Guillem de Plandolit, 1872-1932, La memòria revelada»": <http://www.vilaweb.cat/noticia/2354434/20070415/noticia.pdf> [consultada en data 12.06.2014]

s'anés decantant cap a una possible acceptació del bisbe com a sobirà absolut d'Andorra. Amb tot, aquesta estratègia fracassà perquè la majoria liberal, dirigida per Antoni Maestre Babot, àlies Molines, d'Andorra la Vella, síndic segon, i Nicolau Duedra, àlies Som, de Canillo, síndic tercer, que eren els veritables líders del moviment cap a la Nova Reforma, cada cop desconfiava més de les seves maniobres. Concretament, els liberals s'oposaren al contracte que havia signat en 1867 Plandolit i els advocats del bisbe Caixal amb un inversor francès, Jules Henri Duvivier, per modernitzar l'economia andorrana. El pacte era una concessió dels drets per utilitzar les aigües calentes i fredes d'Escaldes per 90 anys, i incloïa la construcció d'establiments de banys, casinos, cafès, teatres i salons en la línia dels que hi havia a Mònaco, Baden o Visbaden. Plandolit volia «desenvolupar la prosperitat del país i crear un centre d'indústria i civilització», davant la crisi econòmica andorrana.¹⁴

Tanmateix, el juliol de 1868 esclatà obertament l'enfrontament entre el copríncep Episcopal, Josep Caixal Estradé, i el Consell General de les Valls d'Andorra, que en pocs dies arribà a una situació insostenible. El consell cercà l'ajut del veguer francès, contrari al contracte, per equilibrar la balança i obligà dimitir aquell mateix juliol a Plandolit, que fou encausat, i al qual ja li havia retirat abans totes les funcions executives per deixar-li només les d'afers exteriors.

Davant aquest fracàs, Caixal es centrà, primer, en controlar la revolució del setembre de 1868 al seu bisbat i, més endavant, en esperonar la Tercera Guerra Carlina que començà en 1872. Plandolit, com també hem dit, abandonà el càrrec de síndic el juliol de 1868 i es dedicà llavors a la política espanyola en les files carlines, com veurem més endavant.

Així, a la Seu d'Urgell, després de la Gloriosa del 68, durant els primers mesos la Junta Revolucionària (presidida pel jurista Enric de Llorens Gallart) va fer costat al bisbe, el qual, com a venjança contra les autoritats andorranes, organitzà un bloqueig en la frontera de la Farga de Moles per aïllar els andorrans i boicotejar-ne les exportacions de bestiar cap a Espanya.¹⁵ L'acció de Caixal, així com la tradicional idiosincràsia de la societat urgellenca convertiren aquest territori en el més influent, ideològicament parlant, de la tercera carlinada a Lleida. Així, el mateix secretari del governador civil de Lleida, Juan del Nido, es traslladà a la Seu, l'abril de 1869, per esbrinar si hi havia complots carlistes «teniendo entendido que existe aquí una vasta conspiración que se enlaza con la

[14] GURDÓ, Glòria (2012). “La modernització del segle XIX també passava per obrir un casino”, *El Periòdic d'Andorra*, 8 d'abril de 2012: <http://www.elperiodic.ad/noticia/22293/la-modernitzacio-del-segle-xix-tambe-passava-per-obrir-un-casino> [Consultada en data 14-12-2016].

[15] Informació facilitada per Narcís Castells Calzada, Centre de Recerca Històrica, Institut d'Estudis Andorrans.

de otros clubs de la misma provincia». La iniciativa fou aplaudida pels mateixos regidors del consistori urgellenc, progressistes com el secretari, que d'una forma exagerada afirmaven que «no les estrañaba que en esta Ciudad, foco en todas épocas de conspiraciones en sentido muy reaccionario, hubiese ahora trames carlistes, que son las únicas que puede haver en este país».¹⁶ Amb tot i això, fins a l'ocupació carlina de la Seu a l'agost de 1874, els carlins es van mantenir en un segon pla a l'Urgell.

Més al sud de la província, a la Conca de Tremp, localitzem una prolongació de la influència del bisbe d'Urgell en la persona del clergue Josep Manyanet i Vives (Tremp, 07.01.1833 – Sant Andreu del Palomar, 17.12.1901), que va difondre en aquest districte els postulats tradicionalistes de Caixal i la seva extensió política carlina.

Josep Manyanet, venerat com a sant per l'Església catòlica des del 2004, fou ordenat sacerdot en 1859 i nomenat secretari del bisbe Caixal fins al 1865, amb el qual compartia ideologia integrista. Posteriorment, Manyanet retornà a Tremp en 1865 per fer-se càrrec de la direcció espiritual del convent de monges de Maria Immaculada fins al 1874, i de forma temporal de la parròquia de la vila per defunció del seu rector. Abans, en aquesta ciutat havia fundat la congregació masculina dels Fills de la Sagrada Família en 1864 i, més endavant, les Filles de la Sagrada Família, a la veïna Talarn, com la seva versió femenina en 1874. Aquestes congregacions foren l'origen de dos instituts religiosos en homenatge a la Sagrada Família de Natzaret, els quals es dedicaren a l'educació i la instrucció catòlica de la infància i la joventut, i que en l'actualitat compten amb 44 cases masculines i més de 40 femenines repartides per tot el món.

A Tremp, Manyanet, com féu Caixal a la Seu d'Urgell, cercà l'aliança d'una de les principals famílies de la zona, els ultracatòlics Sullà, amb els quals planificà l'accés dels carlins a les institucions governamentals de la zona. En un primer moment, Manyanet havia tingut contacte amb Ignasi Maria de Sullà, advocat natural de Tremp i diputat a Corts en 1844 (tot i que renuncià a l'escó), quan es traslladà a Lleida en 1850 a estudiar al Seminari Conciliar d'aquella ciutat. A Lleida, Ignasi de Sullà exercia de vicari general del bisbe Pedro Cirilo Uriz, després d'abandonar la vida civil i passar-se a la religiosa. El mateix Ignasi Sullà va escriure més endavant una carta, en 1853, a favor de Josep Manyanet perquè el recentment nomenat bisbe d'Urgell, Josep Caixal, l'admetés al Seminari de la Seu d'Urgell en 1853, amb la qual cosa es creaven els vincles entre Manyanet i la família Sullà.¹⁷

[16] PLANES, Josep Albert (2013), p. 118-119.

[17] BLANQUET, José María i PIQUER, Jordi (1991). *Beato José Manyanet. Obras Selectas*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, pp. 6-20.

Amb aquest context previ, l'ajut ideològic i social que dispensà Josep Manyanet, seguidor de Caixal i els carlins, a Joaquim Maria Sullà, germà d'Ignasi i cap familiar, li va permetre aconseguir l'acta de diputat del districte de Tremp amb els carlins a les eleccions de 1871, amb prop d'un 55% dels sufragis. Aquest fet era realment remarcable perquè, segons Josep Armengol i Manuel Santirso, el carlisme era en aquesta època un moviment marginal en la zona, on progressistes i republicans tenien més influència. També s'ha de dir que en el districte de Tremp estaven inclosos els municipis de la Vall d'Àger (Noguera), on els carlins tenien més influència i Sullà triomfà; mentre a la Conca de Tremp guanyaren els republicans. A més, Sullà en aquestes eleccions comptà amb l'aliança dels liberals per guanyar, ja que votaren a favor seu i contra el candidat republicà.¹⁸

De la resta de comarques de la província de Lleida, segons Toledano, el Solsonès, una terra mítica del primer carlisme, en aquest tercer episodi va tenir «un comportament allunyat respecte a anteriors guerres»; mentre que les Garrigues altes, a l'empara del Montsant, fou, de llarg, el territori on operaren més partides guerrillers.¹⁹

Un exemple el trobem en l'aixecament protagonitzat per Tomàs Piñol, de cal Piñol de Juncosa: «Hacendado de mucha influencia en el país, que levantó una partida de 200 hombres (en 1872) y a los cinco o seis días se presentó con ella a indulto». Amb tot, el citat Piñol continuà la causa fins al punt de morir al front del seu grup en una acció a Alentorn.²⁰ També participà en moviments per aquesta zona del país Josep Agramunt, el capellà de Flix, un dels més destacats guerrillers. Agramunt, segons informava el diari republicà *La Redención del Pueblo*, oficiava missa a la Granadella el 6 de febrer de 1873: «asistiendo las aguerridas huestes de Carlos el Simple». Unes setmanes després, el 23 de març, el mateix diari informava d'una de les seves accions més sagnants entre Bellaguarda i Palma d'Ebre contra les tropes governamentals.²¹ En el període de domini carlista més

[18] ARMENGOL, Josep (1993). “El carlisme (1870-1871) i l'integrisme (1888-1918) trempolí. Continuïtat i persistència d'unes opcions polítiques marginal”, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI, p. 152; i SANTIRSO, Manuel (2008). “Liberals i absolutistes al corregiment de Talamn”, *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (Ripoll, núm. 2006-2007), p. 335-352. Armengol assenyala que a més dels Sullà, per al cas de Tremp cal tenir en compte un altre destacat polític: Josep Vives i Canal, que fou regidor carlí de l'ajuntament, tot i procedir d'una família liberal.

[19] TOLEDANO, Lluís Ferran (2000), p. 85 i 94.

[20] RUBIÓ, Josep. “Alfons Piñol Salvat”, *Els diputats de la Mancomunitat de Catalunya*. <http://diputatsmancomunitat.cat/mancomunitat/vista-intermitja-veu/Pi%C3%B1ol%20i%20Salvat%2C%20Alfons> [Consultada en data 14-12-2016]. El seu fill, Alfons Piñol i Salvat fou diputat carlí en la Mancomunitat de Catalunya.

[21] MUÑOZ, Pere (2009). “Josep Agramunt, lo Capellà de Flix, i la tercera carlinada”, *Miscel·lània del Centre d'Estudis Comarcal de la Ribera d'Ebre* (Flix, núm. 19), p. 166.

extens a Catalunya, el 23 de maig de 1874 van entrar a la Granadella Alfons de Borbó, germà de Carles i cap de l'Exèrcit català, i la seva dona Blanca, escortats pels capellans de Flix i Prades. A la Granadella, visitaren, a la seva casa-castell, el baró Josep de Gomar, que era un dels promotors del carlisme a la zona, que els hostatjava. Posteriorment, els convidats es traslladaren a Flix, on van romandre cinc dies al seu castell, i d'allí a Gandesa.²²

Altrament, a la ciutat de Lleida, un dels principals ideòlegs del carlisme fou l'eclesiàstic Josep Maria Escolà i Cugat (La Fatarella, 1820 – Lleida, 1884), fundador de l'emblemàtica Acadèmia Mariana en 1862, una institució que sovint s'ha relacionat amb la primera Renaixença a Lleida, però que realment fou un niu de carlistes i ultramuntans en les seves primeres dècades de vida.²³ Escolà, seguidor també del bisbe Josep Caixal, va escriure amb el pseudònim J. Lascoé el llibre *Historia del porvenir sobre el Imperio del Gran Monarca y triunfos de la Iglesia Católica hasta el fin del mundo, segun las profecias más célebres, antiguas y modernas* (1869),²⁴ en el qual descrivia al pretendent Carles VII com el conqueridor d'una nova Jerusalem i el salvador del Papa. Un altre cas emblemàtic del carlisme a les terres de Lleida fou el de Francesc Palau i Quer (Aitona, 1811 – Tarragona, 1872), beatificat en 1988 i glòria del seu poble natal, Aitona, que serví com a capellà carlí en la primera guerra (1833-1840). Posteriorment, fundà algunes congregacions carmelites i l'Escola de la Virtut a Barcelona. Restaurà l'exorcisme i dirigí una revista a Barcelona titulada *El Ermitaño* (1868-1873), on es narraven aparicions del dimoni que coincidien amb el context revolucionari que vivia la nació, i s'anunciava l'arribada de Don Carlos com el príncep salvador i abanderat del catolicisme.²⁵

Per tant, a Lleida, el principal nucli carlí estava molt definit al voltant de l'Acadèmia Mariana i el rovell d'ou d'unes famílies amb poder i privilegi en l'Antic Règim. El principal líder polític del moment fou Joan Mestre i Tudela, l'últim alcalde

[22] MUÑOZ, Pere (2005). “La premsa i la Tercera Guerra Carlina a la Ribera d'Ebre”, *Miscel·lània del Centre d'Estudis Comarcal de la Ribera d'Ebre* (Flix, núm. 16), p. 253.

[23] BORRELL Josep i SANVICÉN, Paquita (1998). *La Renaixença a Lleida. Lluís Roca i Florejachs – Josep Pleyan de Porta*. Lleida: Pagès, pp. 9-11.

[24] LASCOÉ, J., pseudònim de Josep Maria Escolà (1869). *Historia del porvenir sobre el Imperio del Gran Monarca y triunfos de la Iglesia Católica hasta el fin del mundo, segun las profecias más célebres, antiguas y modernas*. Lleida: Imprenta de Mariano Carruez (306 pp.). Dos anys després publicà *Las profecias en relación al estado actual y al destino futuro del mundo sobre el fin de la revolución. Imperio del Gran Monarca, y triunfo de la Iglesia*. Lleida: Imprenta de Mariano Carruez, 1871. TOLEDANO, Lluís Ferran (1993). “Entre el sermó i el trabuc: la mobilització política del carlisme lleidatà davant la revolució democràtica”, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI, p. 101.

[25] *Historia de la Congregación de Carmelitas Misioneras Teresianas. El fundador P. Francisco Palau i Quer, varón de contrariedades*. Burgos: Imp. Monte Carmelo, 1986.

isabelí del setembre de 1866 al setembre de 1868; el qual no va tenir problemes en abraçar la causa carlina durant el Sexenni, sobretot perquè manifestava un tarannà catòlic tradicional que ell compartia plenament.²⁶ Destituït el setembre de 1868, Mestre es passà al bàndol carlí de ben antuvi, si és que no hi era, i presidí des del 6 de febrer de 1870, data de la seva constitució, i durant el 1871, la Junta Provincial del Partit Monàrquic Catòlic Carlista. L'exemple de Mestre fou similar al d'altres polítics moderats tradicionals, que van recórrer el camí fins al carlisme pel contingut catòlic dels seus plantejaments i contra l'obertura política del país. Alguns exemples foren l'advocat Josep Puig Mensa i l'advocat i noble tradicionalista Josep Gomar Késsel, els quals foren candidats a la diputació de Lleida en nom d'aquest partit.²⁷

Més endavant, el citat Josep Puig i Mensa, fill d'Esperança Mensa i Freixes (germana petita del gran hisendat i polític lleidatà Joaquim Mensa i Freixes, liberal moderat), va ser condemnat per tinença d'armes i de propaganda carlina, en la seva casa de Vilanova del Segrià, durant la tercera carlinada encetada en 1872, per la qual cosa el tancaren en un vaixell que estava ancorat al port de Barcelona.²⁸

Altrament, en una línia ideològica conservadora similar, però sustentada bàsicament pels comandaments militars, sembla ser que en 1869 hi hagué una conspiració de caire isabelí que tingué com a base d'operacions Lleida, però que se solucionà amb el canvi dels dirigents militars de la plaça per part del Govern.

[26] Joan Mestre Tudela, advocat, fou un dels líders més destacats del Partit Moderat, i després del carlisme. Mestre provenia de la família dels Tudela, ciutadans honorats de Barcelona i doctors en lleis en l'Antic Règim, que foren administradors dels béns dels Riquer en la segona meitat del segle XVIII. Pere Tudela Claret, besavi del biografat, fou regidor absolutista i el seu pare Cristòfor Mestre, doctor en dret i casat amb la pubilla Rosa Tudela, també regidor en el primer terç del segle XIX. Joan Mestre Tudela fou alcalde de 1857 a 1858, regidor de 1859 a 1860 i alcalde de nou de 1866 a 1868. Fou president d'algunes associacions religioses. Joan Mestre era el segon dels germans de la família, ja que Pere Mestre Tudela (1811-1865), advocat, era el primogènit i fou tinent d'alcalde segon en 1846 i 1847. Finalment, un tercer germà, Manuel Mestre Tudela, era notari i soci de la Mariana com Joan. CASALS, Quintí (2002). *Polítics de Lleida*. Lleida: Universitat de Lleida, p. 266-267.

[27] Altres polítics moderats que simpatitzaren amb els carlins foren Ignasi Casañés, propietari i regidor en 1854, Josep Sureda, propietari i regidor de 1846 a 1849 i de 1857 a 1860, Joan Besa, procurador i regidor en 1822, el notari Joan Martorell, l'advocat; Fermí Gigó (- Lleida, 1850), regidor en 1827-1832 i Ramon Ignasi Galí, farmacèutic i regidor de 1850 a 1853 i de 1857 a 1858, foren polítics lleidatans moderats que participaren en accions a favor dels carlins. LLADONOSA, Manel (1999). *Carlins i liberals a Lleida*. Lleida: Pagès, p. 318; i PONS, Josep Maria (2001). *El sistema polític a Lleida durant els anys de la consolidació del liberalisme censatari (1843-1868)*. Barcelona: UPF, pp. 187-189.

[28] La dona de Puig i Mensa, anomenada Casilda Alies, entrava en cadira de braços a Vilanova de la Barca quan hi anava a cobrar *el delme*. Informació facilitada per Salvador Rebés, descendent de la família. Els Mensa foren una família ultracatólica de Lleida. Provenien de botiguers, tenien la seva casa als Porxos de d'Alt i era molt potent econòmicament. El seu representant més destacat fou Joaquim Mensa Freixes (1778-1851), advocat, alcalde en 1836. Era fill de Joan Mensa, botiguer, i Maria Ignàsia Freixes, també filla de botiguers. CASALS, Quintí (2002), p. 262-263.

Posteriorment, en el bienni 1872-1873, Joan Mestres i Camps actuà a Lleida com a cap d'un comitè favorable a la restauració alfonsina, al costat dels comitès d'altres ciutats espanyoles, que restaven connectats, tots en conjunt, amb una junta central. Aquests moviments, evidentment, no van rebre el suport carlí.²⁹

Tanmateix, repetim que l'autèntica oposició conservadora i la més ben organitzada durant el Sexenni per al sistema polític progressista implantat en 1868 fou la dels carlins, els quals capitalitzaren l'ala política de la dreta espanyola fins al punt d'integrar en el seu si a molts dels moderats neocatòlics del període anterior a 1868. Així, en la direcció dels carlins lleidatans, acompanyaven a Joan Mestre Tudela alguns dels descendents més destacats de les famílies amb més poder durant l'època absolutista anterior a 1833, la majoria amb pedigrí aristocràtic, cosa que ens posa molt sobre avís, d'entrada, sobre el tarannà ideològic ultraconservador i oportunistista del moviment carlí lleidatà.

Per tant, repetim, els dirigents carlins lleidatans eren gent que descendia de famílies que havien gaudit de privilegi en l'Antic Règim i havien ocupat càrrecs amb els moderats isabelins en l'època més integrista del règim (1844-1854 i 1866-1868). Els carlins del Sexenni eren molt conservadors i no està demostrat, almenys en el cas lleidatà, que fossin amants de les llibertats catalanes.³⁰ Així, per una banda, com a vicepresident de la Junta Provincial del Partit Monàrquic Catòlic Carlista de Lleida, formada per 15 membres, trobem a l'advocat i noble, Josep de Gomar Kessel;³¹ i com a vocals a Pere Alcantara de Temple i de Dalmases, degà del Col·legi

[29] BERMEJO, Ildefonso Antonio (1875-1877). *Historia de la interinidad y guerra civil de España desde 1868*. Madrid: Establecimiento tipográfico de R. Labajos, 3 vols.

[30] Coneixem la teoria que relaciona el moviment carlí amb l'acceptació del pretendent Carles VII de retornar els furs i constitucions catalanes que es van perdre el 1714 arran de la derrota en la Guerra de Successió. Tanmateix, pensem, com Jordi Canal, que l'ideari carlista era «Dios, Patria y Rey, con el añadido tardío de Fueros –siempre en el estricto sentido de libertades tradicionales, que excluye cualquier lectura en clave autonomista o tacionalista– constituían los pilares sobre los que se alzaba un ideario que contenía un notable grado de inconcreción». CANAL, Jordi (1999). «El rompecabezas carlista», *La Aventura de La Historia*, (Madrid, núm. 77), p. 46 i 64.

[31] Josep de Gomar Kessel (1814-1877), era el tercer fill d'Ignasi de Gomar i Raimunda Kessel Mañana. El seu avi, Antoni de Gomar, cavaller noble, fou regidor degà de l'ajuntament de l'Antic Règim des del 1815 al 1820 i del 1823 al 1828. El seu pare Ignasi fou regidor degà en 1829. Els Gomar eren barons de la Granadella. Ignasi era gran hisendat i propietari, en el terme de Lleida, de noranta-tres jornals en 1834 (el quart de la ciutat), distribuïts en catorze parcel·les. Fou el pare de Joaquim, Josep i Domènec de Gomar, que foren polítics, a partir de 1844, del Partit Moderat lleidatà. Joaquim Gomar Kessel fou elegit alcalde de la ciutat per als anys 1846 i 1847 i vocal de la Diputació en 1854. Domènec (1811-1889), fou un dels regidors imposats pel govern central en 1844, diputat a Corts en 1844; i regidor en 1856. Finalment, Josep fou regidor municipal de 1848 a 1851, de 1857 a 1860 i tinent d'alcalde segon en 1866 i regidor en 1867, sempre en els moments de màxima reacció del moderantisme. A diferència dels seus dos germans que no tingueren descendència, Josep de Gomar tingué deu fills i heretà, per tant, el patrimoni del llinatge i el títol de baró. CASALS, Quintí (2002), p. 259-261.

d'Advocats de Lleida entre 1866-1870 i descendent, també, de ciutadans honrats,³² o a un altre advocat ultramuntà i gran propietari, Joan Gigó Mestre (Lleida, 1803 – Lleida, 07.04.1875).³³

A més a més, tal com diu Josep Albert Planes, per a conèixer els carlins «cal considerar el nucli familiar com un marc idoni a partir del qual hom pot reconstruir la xarxa de relacions socials, és a dir, el complex entramat de vincles personals en què cada individu s'insereix i que ajuda a explicar els propis comportaments individuals, la posició social i el sistema de valors».³⁴ Per al cas lleidatà, hem esbrinat que moltes d'aquestes famílies carlines lleidatanes estaven emparentades. Així, el citat Joan Gigó era cosí germà de Joan Mestre Tudela, el líder carlí lleidatà del moment, i cunyat de Calixte Pallarès Aguerrebere (Tremp, 1802 - 1836), comandant de l'Estat Major de Navarra, que morí afusellat per participar en la primera carlinada de Lleida en 1836. A més, el citat Joan Mestre estava casat amb Anna Mensa Font, germana de Josep Mensa Font, fills ambdós de Joaquim Mensa Freixes, tots ells pertanyents a una altra de les famílies carlines del moment, els Mensa. Per tant, hem de concloure que hi hagué la voluntat de segellar el pacte polític entre les principals nissagues carlines lleidatanes a través d'alguns matrimonis efectuats entre alguns dels seus familiars.³⁵

[32] Pere Temple Dalmasas, advocat nascut en 1817, pertanyia a una família de grans terratinents originària de Vilanova de la Barca, que foren nomenats ciutadans honrats de Barcelona. L'esmentat Pere fou síndic de l'ajuntament en 1856, alcalde a finals del mateix any i tinent d'alcalde primer en 1866, lloc al qual renuncià per entrar en el Consell Provincial, del qual fou membre en 1865 i de 1866 a 1868. Era fill d'Ignasi Temple Freixes, advocat mort en 1856, que fou síndic procurador de 1815 a 1818, alcalde segon en 1820 i que destacà en el cos dels voluntaris reialistes en ser nomenat capità d'una companyia; i nét d'Antoni Temple Guasch, notari mort en 1809, que fou síndic procurador de 1768 a 1770, síndic personer en 1787 i regidor absolutista de 1795 a 1808. CASALS, Quintí (2002), p. 267-268.

[33] Joan Gigó era advocat i gran propietari, fou regidor de l'Ajuntament de Lleida en 1852-1853. Era fill de l'advocat Fermí Gigó, regidor absolutista de 1827-1832, professor de la Universitat de Cervera i també destacat carlista. LLADONOSA, Manel (1999), p. 318; CASALS, Quintí (2002), apèndix 4; i Arxiu del Bisbat de Lleida, Parròquia de Sant Joan, Llibre de Defuncions de 1875. Completaven la junta Antoni Serra Mostany, advocat, com a secretari; Ramon Artigues Dort, propietari, com a vicesecretari; Francesc Inglés, metge, vocal; Marià Arnaldo, propietari, vocal; Ramon Cercós Romeu, comerciant, vocal; Manuel Vidal, propietari, vocal; Josep Miguel, propietari, vocal; Jaume Serra, comerciant, vocal; Pau Brugulat, propietari, vocal; Miquel Casanellas, propietari, vocal; i Josep Falguera, propietari, vocal. TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 124.

[34] PLANES, Josep Albert (2013), p. 128-129.

[35] Per a Calixte Pallarès vegeu. BONALES, Jacinto. *Diccionari de prohoms i personatges del Pallars Jussà i rodalies*. <http://farwestjussa.blogspot.com.es/search/label/Biografies%20-%20-%20R> [consultada en data 12-12-2016]. En aquest sentit, el pare de Joan Gigó Mestre, Fermí Gigó, advocat i destacat carlí, estava casat amb Raimunda Mestre, tieta de Joan Mestre Tudela; mentre que Joan Gigó estava casat amb Gertrudis Pallarès Aguerrebere, germana de Calixte Pallarès, que abans de carlí fou comandant de l'Exèrcit espanyol en el Regiment de Ceuta. CASALS, Quintí (2002).

Per un altre cantó, Lluís Ferran Toledano, que va estudiar la composició socioprofessional de vint-i-sis dirigents carlins de les juntes de Cervera i Lleida, destacava que 11 apareixien catalogats com a propietaris, 4 com a propietaris i advocats, 4 com a advocats, 4 comerciants, un mestre, un veterinari i un mestre d'obres, és a dir, hi havia una gran proliferació de grans propietaris i advocats.³⁶ A la Seu d'Urgell, segons Planes, la junta carlina d'aquesta capital estava formada també per una majoria d'avocats propietaris, amb la qual cosa es confirmava que aquest grup, al qual jo afegiria que tenia un distintiu de noblesa, fou el nucli polític dirigent del carlisme lleidatà.³⁷ D'una altra banda, com va dir Josep Fontana ja fa uns quants anys, trobem la força de xoc carlina en «les masses camperoles que els seguien en la lluita contra un enemic comú» i els petits menestrals,³⁸ els quals lluitaven contra les noves relacions capitalistes que canviaven les anteriors i estables relacions de treball existents en l'Antic Règim.

Com hem dit més amunt, durant el 1869 el partit carlí experimentà un procés de modernització de les seves estructures, que tingué el seu primer esglauó en la constitució, el 3 de gener de 1869, del Cercle Catòlic Monàrquic de Lleida, a l'estil dels creats a Girona, Vic o Barcelona. El director del cercle fou l'omnipresent Joan Mestre Tudela i el vicepresident Josep Antoni Mostany, comerciant de fusta i soci de la Mariana, que dies després, el 6 de gener de 1869, fundava i dirigia el diari *La Voz de la Lérida Católica*, en actiu fins al 22 d'abril de 1872 i principal portaveu del moviment a Lleida. En aquest apartat periodístic, també podem esmentar un altre diari *Luz Católica*, en actiu entre 1869 i 1870. Completaven la directiva del cercle Josep Antoni Grau, procurador i soci de l'Acadèmia Mariana, com a secretari,³⁹ Antoni Serra Monmany, advocat, com a tresorer, i Salvador Albareda com a vocal. En la primera sessió del cercle, Joan Mestre va declarar la voluntat d'identificar-se amb el programa del cercle catòlic de Madrid, que:

*«es unidad católica y monarquía tradicional personificada en un príncipe español; que para esta personificación no hay otra rama que pueda llenar los deseos y aspiraciones de los españoles católicos que la de Don Carlos de Borbón. La concurrencia al oír este nombre prorrumpió en la más entusiasta aclamación».*⁴⁰

[36] TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 112. En aquest sentit, Joan Mestre Tudela (advocat) era el 44è major contribuent de rústica de la província, Pere Temple (advocat) el 36è, Josep de Gomar (advocat) el 40è i Joan Gigó (advocat) el 23è. *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, número 143, 23.11.1861, p. 3.

[37] PLANES, Josep Albert (2013), p. 128-129.

[38] Vegeu la composició de la junta a TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 124-125; i FONTANA, Josep. "Crisi camperola i revolta carlina, *Recerques*, (Barcelona, número 10), p. 8.

[39] *Academia Bibliográfico Mariana. Catálogo de los señores socios*. Lleida: Carruez, 1867, p. 61.

[40] *La Esperanza* (Madrid, núm. 7440), 16.01.1869, p. 3

Tot i l'esforç que feien els carlins per integrar-se en la vida política del país, a l'estiu de 1869 Don Carlos viatjà a Londres per proposar l'aixecament militar a l'emblemàtic líder Ramon Cabrera, que no acceptà, per la qual cosa es continuà desenvolupant l'estratègia administrativa de la *Asociación Católico-Monárquica*, nom oficial del partit carlí. Tanmateix, aquell viatge provocà alguna alarma a Lleida, ja que l'historiador Pleyan de Porta, contemporani d'aquell moment històric, informava que al juliol es va fer córrer per la ciutat «un supuesto e infundado levantamiento carlista», cosa que provocà «cerramiento de puertas y corridas por las calles».⁴¹ Seguidament, al juliol de 1869 es produí de nou una falsa alarma a la ciutat sobre una possible acció armada carlina.⁴²

Tanmateix, la realitat era que els carlins s'anaven fent notoris en la política local mitjançant la seva estratègia, ja que participaren a les eleccions municipals de finals de 1869 i aconseguiren un significatiu resultat acabdillats per Joan Mestre Tudela, que guanyà una regidoria i tornà a l'ajuntament a començaments de 1870.

A primers de 1870, concretament el 6 de febrer de 1870, el Partit Monàrquic Catòlic Carlista celebrava la seva primera reunió als Camps Elisis per fundar la seva junta provincial, que, com ja hem dit, fou presidida per Joan Mestre.

Aquell mateix 1870 sorgiren una sèrie de juntes locals de districte i provincials, que eren coordinades per una central estatal. La principal finalitat d'aquestes congregacions era la de facilitar la incorporació i mobilització dels sectors conservadors i catòlics de la societat a les files contrarevolucionàries carlistes. La plasmació d'aquesta nova infraestructura es concretà a la província de Lleida en la constitució d'una Junta Provincial, presidida per Mestre i Tudela, a Lleida capital, tres de districte a, Balaguer, Cervera i la Seu d'Urgell, una local a Tàrrega i casinos a Tàrrega, Cervera i Lleida.⁴³

Amb tot, segons Josep Planes, l'autèntica junta provincial de Lleida fou la de la Seu d'Urgell, creada el 15 de febrer, nou dies més tard que la de Lleida, que fou presidida pel notari Joan Cervós i Mir (Pla de Sant Tirs, 1807-?) i amb Ot Estañol (1845-?), advocat, com a secretari. En aquesta junta, tanmateix, la personalitat més destacada fou Josep Ignasi Dalmau Baquer (Seu d'Urgell, 28.03.1804 – Barcelona,

[41] PLEYAN DE PORTA, Josep (1945). *Efemérides leridanas*. Lleida: Imprenta Escuela Provincial, p. 74.

[42] LLADONOSA, Manuel; JOVÉ, Antoni i VICEDO, Enric (2003). *Història de Lleida. El segle XIX*, Volum 7. Lleida: Pagès editors, p. 354.

[43] La junta de Balaguer estava presidida per Ramon Balcells, vicari de Sidamunt, i vicepresidida per Francesc Alòs (propietari) i Antoni Sauret; la de Tàrrega estava presidida pel noble Enric de Càrcer i Sobies (propietari); la de Cervera estava presidida per Antoni d'Espona (advocat i propietari) i vicepresidida Alejandro Baquero (advocat i propietari); i la de la Seu d'Urgell estava presidida per Ot Estañol (advocat). TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), pp. 124-126.

13.11.1878),⁴⁴ advocat i carlista històric que havia format part de la Junta Superior Governativa de Catalunya en la primera guerra carlista (1833-1840). Tant Cervós com Estañol, que fou alcalde de la Seu d'Urgell de febrer de 1859 al gener de 1863 i en 1875, eren homes de confiança del bisbe Caixal, que la controlava. En aquest sentit, Estañol havia estat nomenat per Caixal jutge d'apel·lacions en les causes civils d'Andorra, el maig de 1868, per defensar la sobirania del copríncep episcopal. Aquesta junta exercí la seva influència en el Pirineu, la Conca de Tremp i la Noguera, però no creiem que tingués el rang de provincial com diu Planes.⁴⁵ Segurament, el que passà és que tant la junta de Lleida com la de la Seu d'Urgell van exercir la seva influència en la seva àrea, ja que a les eleccions de 1869 havien estat caps administratius triant els seus diputats per separat i se seguís aquesta estructura geogràfica.⁴⁶

Per tant, els carlins aprofitaren la legalitat de la Constitució de 1869, que afavoria l'organització pública de qualsevol tipus de voluntat política, per crear el seu organigrama, per la qual cosa sorprèn que en alguna ciutat emblemàtica en les primeres carlinades, com Solsona, no es fundés cap tipus de manifestació pública institucional.⁴⁷

Per completar la seva estructura, el 29 de juny de 1871 els carlins fundaven a la ciutat de Lleida l'*Acadèmia de Joventut Catòlica*, ubicada en un dels locals del Palau Episcopal i dirigida pel sacerdot Josep Antoni Brugulat. Aquest centre fou inspirat en una idea del canonge Francesc Xavier Casals, secretari del bisbat, que fou un dels grans ideòlegs del moviment carlí lleidatà, i en el qual van rebre formació nocturna pagesos i menestrals. Tots aquests eclesiàstics eren seguidors

[44] Josep Ignasi Dalmau era germà de l'historiador Lluís Dalmau i de Baquer i nebot del bisbe d'Urgell Simó de Guardiola i Hortoneda. Llicenciat en Dret, fou alcalde de la Seu d'Urgell en 1827. En esclatar la Primera Guerra Carlina s'uní als carlins, i el 1839 fou secretari interí de la Junta Superior Governativa del Principat de Catalunya. A causa de l'empresonament del comte d'Espanya fou empresonat per Ramon Cabrera, però acabà la guerra abans que el jutgessin. Era cunyat de Manuel Fiter de Roca, tercer major contribuent de la ciutat amb 51 jornals. La seva dona, Magdalena Fiter, era presidenta de la conferència de Senyores de Sant Vicenç de Paül de la Seu d'Urgell, institució creada pel bisbe Caixal en 1854 per lluitar contra l'epidèmia del còlera. Un nebot seu, Lluís Ignasi Fiter i Cava (Seu d'Urgell, 1852 – Barcelona, 1902), jesuïta, fou director de la Congregació Mariana de Barcelona de 1886 a 1902. *La Ilustración española y americana*. Año XXIII, núm. 10, p. 187; i *Enciclopèdia.cat*: <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0021319.xml> [consultada en data 10.11.2016]

[45] PLANES, Josep (2013), p. 120.

[46] *La Esperanza* (Madrid, núm. 7.759), 07.02.1870, p. 1. En aquest sentit, el diari *La Esperanza* informava el 7 de febrero «Lérida 6 (á las cuatro cuarenta minutos de la tarde). – Joaquín Muzquiz, diputado.- Constituida junta provincial, quince personas por unanimidad; concurrencia numerosísima; orden, entusiasmo completos. Serra, secretario». Vegeu la constitució de la junta a *La Esperanza* (Madrid, núm. 7.768), 17.02.1870, p. 1.

[47] TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 110.

del doctor i sacerdot sabadellenc Fèlix Sardà i Salvany, que en 1884 va publicar l'obra: *El liberalismo es pecado*. En general, el clergat lleidatà estava molt polititzat i manifestava una creixent adhesió al moviment carlí. La seva intervenció fou molt integrista i al·legava l'autodefensa davant l'anticlericalisme mostrat pels elements revolucionaris de la ciutat des del 1868.⁴⁸

La commoció que causà l'entrada de les tropes de Víctor Manuel a Roma i el victimisme del papa Pius IX, propiciaren un conjunt de peregrinacions arreu del territori a finals de 1870, que tenien el principi de la carrera en algun dels pobles propers a una ermita o temple, on finalitzava la peregrinació. A Lleida, les més significatives foren la de la Verge del Miracle (Solsonès) amb 10.000 persones; i Sant Ramon del Portell (Segarra) que aplegà 25.000 coreligionaris. L'any següent, per celebrar el 25è aniversari de la coronació de Pius IX, es va fer un acte multitudinari a la Seu d'Urgell el 24, 25 i 29 de juny, encapçalat pel bisbe Caixal i el flamant diputat carlí Josep Ignasi Dalmau. Aquest acte anava paral·lel a la peregrinació al Sant Crist de Balaguer (Noguera), que fou seguida per 10.000 pelegrins, segons les fonts carlistes, el 29 de juny de 1871. El setembre es repetiren manifestacions similars al Ripollès i la Vall d'Aran amb la participació de Caixal. Per tant, continuava la creixent identificació entre el catolicisme polític més ultramuntà i el carlisme, no tan sols entre les files dels catòlics, sinó també entre les autoritats governamentals i els republicans, que veien aquestes mobilitzacions com un pas previ a un nou aixecament armat carlí.⁴⁹

LES ELECCIONS I ELS CARLISTES DURANT EL PERÍODE LEGAL

Durant el 1871 i primers mesos de 1872, els carlins continuaren apostant per la via legal per conquerir el poder, per la qual cosa participaren en les eleccions locals i nacionals fent, fins i tot en algun cas, coalició amb els republicans o els liberals per aconseguir algun dels escons en joc. Durant el Sexenni van participar en els comicis electorals a Corts obtenint bons resultats. Així, en 1869 obtingueren 20 diputats, el març de 1871, 51, i l'abril de 1872, 38 diputats.

A Lleida, a les eleccions del 1869, no van obtenir cap acta de diputat. La província es dividí en dos districtes electorals plurinominals: Lleida, on s'havien d'escollir 4 diputats, i la Seu d'Urgell, tres, per a un total de set diputats.⁵⁰ En aquestes eleccions del 69 van concórrer tres llistes amb programes molt diferents

[48] LLADONOSA, Manuel; JOVÉ, Antoni i VICEDO, Enric (2003), pp. 346-347; i LLADONOSA, Josep (1974). *Història de Lleida*, V. II. Tàrraga: F. Camps Calmet, p. 770.

[49] TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 106.

[50] RUBÍ Gemma i ARMENGOL, Josep (2012). *Vots, electors i corrupció. Una reflexió sobre l'apatia a Catalunya (1869-1923)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, pp. 13-14. Per sistema plurinomial s'entén l'elecció en la qual a cada districte se li atorga més d'un diputat.

i definits. Concretament, a la circumscripció de Lleida participaren 28.264 dels 45.300 electors censats (62,39%), sent, com hem dit, els quatre candidats republicans els més votats i els que van obtenir l'acta de diputat, amb Ramon Castejón en primer lloc amb 14.607 vots (51,68 %), Miquel Ferrer Garcés segon amb 14.605 vots (51,67 %), Josep Bori tercer amb 13.880 vots (49,11 %) i Emilio Castelar quart amb 13.689 vots (48,43 %).

La segona llista més votada fou la del Partit Progressista o Monàrquic Liberal amb Jaume Nuet al capdavant amb 9.588 vots (33,92 %), seguit del notari Ramon Codina amb 9.262 vots (32,77 %), Rafael Rodríguez amb 8.597 vots (30,42 %) i l'històric advocat i polític professional Pasqual Madoz amb 8.443 vots (29,87 %).

Finalment, també van participar en l'elecció del districte de Lleida els carlins, reorganitzats a corre-cuita per a l'ocasió, els quals foren la llista menys votada. Entre els carlins, el més votat fou l'agent de canvi de borsa madrileny Manuel Manzanares amb 5.381 vots (19,04 %),⁵¹ seguit del propietari lleidatà Josep Mensa Font,⁵² un dels fundadors de la conservadora Acadèmia Mariana en 1862, amb 5.361 vots (18,97 %), l'advocat i gran propietari Francesc Alós amb 5.343 (18,9 %) i Joan Civit d'Albareda amb 5.292 (18,72 %).⁵³ Altrament, a la Seu d'Urgell

[51] Manuel Manzanares Monasterio treballava d'agent borsari a Madrid. A més a més, posseïa terra a Cadis i Madrid. Prèviament, havia resultat escollit diputat a Corts per Lleida en el districte d'Agramunt en 1865 i Lleida en 1867 representant als moderats. *Guía de forasteros para el año 1866*. Madrid: Imprenta Nacional, 1865, p. 782; i PONS, Josep Maria (2001), p. 480.

[52] Josep Mensa Font (Lleida, 1822-1882), propietari. Catòlic i conservador, va estudiar a l'institut de Figueres i es casà amb Concepció Valls. Fou un dels socis fundadors de l'Acadèmia Bibliogràfica Mariana de Lleida en 1862. Era el fill gran de Joaquim Mensa Freixes, el tercer més gran hisendat lleidatà del 1844, i continuador, per tant, del llinatge quan aquell morí. Josep Mensa fou tinent d'alcalde primer en 1852 i 1853 i regidor en 1854. Josep fou moderat i molt catòlic: fou membre de Joventut Catòlica en 1870. Un oncle seu, Joan Mensa Freixes, fou degà del capítol catedralici un grapat d'anys a mitjan segle XIX i un germà seu, de nom Joaquim Mensa Font, també fou regidor de l'ajuntament en 1859 i un fervent neocatòlic que apadrinà l'aparició d'alguns col·legis de religioses el XIX. Va escriure: *Problemas de aritmética, matemática y mercantil, compuestos y sacados de varios autores, por el Sr. Director, profesores y alumnos del colegio de Figueras, redactados y publicados por D. José Mensa Font, ex-alumno del mismo*. Figueras: Imprenta de Matas y Bodalles, 1842 (108 pp); i "Consejos serios en tiempo alegre" (poesia), *El Alba Leridana*, número 48, 19.02.1860, p. 3-4. CASALS, Quintí (2002), pp. 262-263.

[53] Aquests resultats, com tots els referents a les eleccions a Corts durant el Sexenni, han estat cedits per l'historiador Josep Armengol Segú, a qui li agraeixo llur col·laboració. També es poden consultar a *Aquí Estoy*, número 38, 02.02.1869, p. 2-3. A part dels citats polítics, també reberen vots el carlí Francesc Gassols Jové amb 3.386 vots (11,98 %) i el progressista Salvador Maluquer amb 2.116 vots (7,49 %). Francesc Alós era el 26è major contribuent de rústica de la província de Lleida en 1875. Boletín Oficial de la Provincia de Lérida, número 150, 15.12.1875, p. 2. Sobre Joan Civit d'Albareda, baró de Castellblanc consta la seva mort en La Vanguardia, 04.09.1885, p. 8. Joan Vidal i Carlà fou eclesiàstic que va nàixer a Escaló (Pallars Sobirà) en 1828 i morí a finals de la dècada de 1870. Era doctor en Teologia i assumí una càtedra al seminari d'Urgell. *Diccionari biogràfic*, Volum 4. Barcelona: Alberti, 1966, p. 449.

els resultats foren molt més clars, ja que només es presentaren els republicans i els progressistes, obtenint els primers una ampla majoria.

Abans de participar a les següents eleccions generals, el partit carlí també presentà els seus candidats a les eleccions per a la Diputació Provincial de Lleida. Els comicis, ja amb el nou rei exercint, se celebraren el febrer de 1871. La nova llei de Diputacions (20.08.1870), aprovada pels progressistes, dividia la província en 41 districtes, en cadascun dels quals s'havia d'escollir un diputat. Aquelles eleccions, molt igualades, van veure el triomf del partit progressista per davant dels carlins i els republicans. La lluita a les urnes fou aferrissada i polèmica, amb uns resultats terriblement igualats entre els *aostins* (seguidors del rei Amadeu), que inicialment obtingueren 16 diputats, els republicans, que en guanyaren 13, i els carlistes, que n'aconseguien 12. Entre els teòrics vocals de la nova diputació hi havia, per tant, un gruix considerable de carlins, abans moderats, com Josep Puig Mensa, Ramon Cercós, Jaume Merola i Josep Tarragona.⁵⁴

Tanmateix, les maniobres dels progressistes, controlant el poder i la diputació, van impugnar la majoria d'actes guanyades pels republicans i totes les actes en què s'imposaren els carlins. El resultat final d'aquestes impugnacions acceptades per la Junta Electoral creada fou que només 12 republicans i 9 progressistes que havien guanyat les eleccions foren proclamats diputats, mentre que per als altres 20 llocs es nomenaren substituïts de la corda progressista per part del Govern Civil. Salta a la vista que els 12 diputats carlins havien estat exclosos, així com 7 progressistes i 1 republicà, perquè es considerà que la seva elecció fou defectuosa.⁵⁵

Seguidament, al març de 1871 es van fer les eleccions generals a Espanya amb una nova llei electoral aprovada el 23 de juny de 1870.⁵⁶ El procediment, comparat amb les anteriors eleccions, canviava totalment. En primer lloc, es retornava al districte uninominal, és a dir, cada districte triava un diputat, per la qual cosa els electors de cada circumscripció només podien votar un dels candidats que es presentaven. En segon lloc s'ampliaven els districtes electorals a gairebé tots els partits, de manera que a Catalunya es passava dels 9 districtes de 1869 als 42 de 1871. Lleida es va dividir en els districtes de Balaguer, Borges Blanques, Cervera, Seu d'Urgell, Solsona, Sort-Viella i Tremp, en els quals, repetim, s'havia de triar un diputat.⁵⁷

[54] *Aquí Estoy*, número 241, 24.01.1871, p. 1. Els carlins que guanyaren una acta foren: Antoni Calaf (Anglesola), Miquel Millà (Camarasa); Josep Tarragona (Organyà); Ramon Cercós (Àger); Josep Puig i Mensa (Lleida); Francesc Mor (Juncosa); Jaume Merola (Lleida); Antoni d'Espona (Cervera); Alexandre Baqueró (Guissona); Antoni Aguilar (Solsona); Segismund Sangrà (Torrefeta); i Pau Bernat (Arbeca). *Aquí Estoy*, número 248, 19.02.1871, p. 3 i número 250, 02.03.1871, p. 2.

[55] Arxiu de la Diputació de Lleida. Actes del ple, 17.03.1871, pp. 45-47; i 07.02.1872, p. 4.

[56] *Leyes electorales y proyectos de ley*. Madrid: Imprenta Hijos de J. A. Garcia, 1906, pp. 289-342.

[57] RUBÍ Gemma i ARMENGOL, Josep (2012), pp. 15-16.

A Catalunya, en 25 dels 42 districtes electorals hi hagué lluita tripartida entre ministerials progressistes, republicans i carlistes; mentre que en 17 hi hagué 2 candidats de dos partits diferents. Concretament, en 6 de 8 districtes tarragonins, l'oposició de carlistes i republicans es repartiren les candidatures i optaren per presentar només un candidat per discutir la victòria als progressistes que es presentaven en tots els districtes. Altrament, en 6 districtes més els carlins no es presentaren, en 2 no es presentaren els republicans i en 2 més no es presentaren els ministerials (Tremp, per exemple). La victòria, inicialment, fou per als republicans amb 17 actes, seguits dels carlins amb 13 i els monàrquics amb 12, però després de les correccions fetes pel Congrés i algunes eleccions parcials el resultat de Catalunya quedà en 15 diputats per als progressistes, 14 per als republicans i 14 més per als carlins. L'empat, com havia succeït a la Diputació de Lleida, era evident entre les 3 forces a Catalunya on els republicans obtingueren el 36 % dels vots (-10 % en relació a 1869), els monàrquics el 33 % (-3 % en relació a 1869) i els carlins el 30,5 % (+15 % en relació a 1869).⁵⁸

En aquestes eleccions de març del 1871, a Lleida, en el moment de plena maduresa organitzativa legal, els carlins obtingueren la victòria en 5 dels 8 districtes, per tres dels progressistes i cap de republicà. Els carlins foren el partit més votat amb 20.369 vots, per 17.240 dels ministerials progressistes i 12.346 dels republicans.

Per tant, els resultats en els 8 districtes electorals en què es va dividir la província de Lleida segons les bases de la Llei electoral aprovada en la Constitució de 1869 foren molt favorables als carlins, anomenats absolutistes pels republicans. Els carlistes guanyaren l'elecció de Cervera, on el gran propietari Francesc Gassol obtingué 3.386 vots (52,58 %),⁵⁹ per 2.116 de l'advocat progressista Salvador Maluquer i Aytés (32,86 %) i 932 del republicà Antonio Orense (14,47 %); a la Seu d'Urgell, on Ignasi Dalmau Baquer obtingué 2.911 vots (43,96 %), per 2.015 del ministerial Antoni Zulueta (30,43) i 1.696 de Nicolau Salmerón (25,61 %); a Solsona, on Joan Civit d'Albareda guanyà per un ajustat marge, ja que el votaren 2.891 electors (38,81 %) per 2.835 que ho feren pel ministerial Joaquim Maria Sanromà (38,81 %) i 1714 que ho feren per Emilio Castelar (23,01 %); a Sort on el carlí Joan Vidal Carlà obtingué 3.481 vots (54,22 %),⁶⁰ el notari ministerial Ramon Codina 1.623 (25,28 %) i el republicà Juan Contreras 1.162 vots (18,1 %); i a

[58] RUBÍ Gemma i ARMENGOL, Josep (2012), pp. 28-29.

[59] Francesc Gasol era 38è major propietari de la província segons el *Butlletí Oficial de la Província de Lleida*, número 150, 15.12.1875, p. 21.

[60] Joan Vidal i Carlà fou un eclesiàstic que va nèixer a Escaló (Pallars Sobirà) en 1828 i morí a finals de la dècada de 1870. Era doctor en Teologia i assumí una càtedra al seminari d'Urgell. *Diccionari biogràfic*, p. 449.

Tremp, on l'advocat Joaquim Maria Sullà obtingué 3.552 vots (54,29 %) per 2.943 del republicà Emilio Castelar (44,98 %).⁶¹

D'una altra banda, les candidatures ministerials triomfaren a Balaguer, partit en el qual Romualdo Palacio obtingué 2.425 vots (41,75 %) per 1.741 del republicà Antonio Orense (29,97 %) i 1.483 del carlí Ramon Balcells Tarragona (25,53 %); a Borges Blanques, on el ministerial Frederic Gomis Mestre (empresari ferroviari) obtingué 2.704 vots (41,9 %) per 1.989 de l'impressor republicà Josep Sol Torrents (30,82 %) i 1754 del conservador Tomàs Isern (27,18 %); i finalment a Lleida guanyà Jaume Nuet Minguell, comte de Torregrossa, amb 3.522 vots (76,43 %) contra els 911 del carlí Lluís Miquel Martí (19,77 %) i els 169 del republicà Francesc Pi i Maragall (3,67 %).

Finalment, a les darreres eleccions en què es presentaren els carlins, abril de 1872, les candidatures carlines van experimentar un retrocés electoral que els va fer perdre 13 diputats a nivell espanyol.

A Lleida, no aconseguiren guanyar cap de les vuit circumscripcions on presentaren candidats. Segons els especialistes, les eleccions de 1872 foren les més fraudulentament de tot el Sexenni.⁶² A Catalunya 36 de les 42 actes foren disputades per un únic candidat de la coalició antigovernamental formada per carlins, radicals i republicans contra un de la coalició constitucional formada per conservadors i progressistes de centre liderada per Sagasta. En una (Lleida) no es van fer les eleccions, pel robatori de les llistes electorals, i a les altres 5 demarcacions l'entesa no fou possible i es presentaren més de 2 candidats.

Pel que fa a Lleida, podem dir que també es consolidà una coalició antigovernamental, en la qual els carlins, radicals (una escissió dels progressistes) i republicans van anar junts a les eleccions contra els candidats de Sagasta i Serrano. Com que els antigovernamentals s'havien repartit prèviament els districtes per no destorbar-se entre ells, només es presentava un candidat de la seva coalició que

[61] Joaquim Maria Sullà de Casanova (Tremp, Lleida, 31.03.1800 – Barcelona, 23.09.1873). Sullà exercí d'advocat fins al 1831 a Tremp, on era un gran propietari pertanyent a una família noble de la zona, eren barons de Sapeira i senyors de El Meüll (venuda en 1856). Després de morir el seu pare, Josep Maria de Sullà de Mora, Joaquim passa a gestionar la propietat de la família, que inicialment recolzà Isabel II. Així, el seu germà Ignasi Maria Sullà, advocat, fou diputat moderat en 1844, tot i que després fou eclesiàstic arribant a ser vicari general de Lleida en 1850. Un altre germà seu, Ramon Maria, fou diputat provincial en quatre ocasions, 1852, 1858, 1862 i 1863. Altrament, Joaquim Maria fou elegit regidor en les eleccions municipals de 1844 i 1847 i fou alcalde de Tremp entre 1844 i 1846 i primer tinent d'alcalde els biennis 1848/1850 i 1851/1852. El 1856 fou nomenat regidor primer. Fou soci fundador de la Societat Casino creada el 1850 i membre de la Junta Local de Beneficència el 1842, vocal de la Junta de Fàbrica de l'església parroquial el 1853 i president de la Societat de Sant Vicenç de Paul. ARMENGOL, Josep (en premsa). *Diccionari de Parlamentaris Catalans*.

[62] RUBÍ Gemma i ARMENGOL, Josep (2012), p. 30.

s'oposava al ministerial. Per tant, es van donar situacions molt curioses. Així, per exemple, a Lleida província els carlins cediren dos districtes que havien guanyat el 1871, Tremp i Sort, a candidats republicans per perjudicar els ministerials.

Amb tot, els resultats foren molt favorables als candidats constitucionals, ja que inicialment guanyaren 6 de les 7 actes en joc. L'única victòria antigovernamental a Lleida fou la de l'advocat republicà, i candidat local, Bonaventura Agulló Prats (Sort, 19.08.1846 – Vila-real 01.1907), al districte de Sort. Els carlistes presentaren candidats a Cervera, Manuel Tamayo Baus;⁶³ a la Seu d'Urgell, el noble carlí Guillem Plandolit i d'Areny; i a Solsona, Joan Civit d'Albareda, baró de Castellblanch, tots ells derrotats.

Aquestes darreres eleccions tan fraudulentos, així com l'exclusió que patiren a les institucions de Govern per la seva negativa a jurar la Constitució de 1869, convenceren els carlins que l'única possibilitat de prendre el poder era a braç armat. Amb tot, també és evident que en els darrers mesos, els carlins havien adoptat una pràctica contradictòria, ja que semblaven voler participar en el sistema polític (eleccions, premsa, associacions...); i al mateix temps continuaven conspirant per preparar un nou alçament. Per tant, hem de considerar l'inici de la guerra com un fet premeditat i preparat, sobretot perquè cada cop més carlins s'adonaven de la incompatibilitat de participar en un sistema polític amb el qual no creien.

L'AIXECAMENT CARLÍ (1872)

El 21 d'abril de 1872 es produí el tercer aixecament carlí, promogut per Carles VII. La *Carta-Manifest* que l'infant Carlos va escriure al seu germà Alfons el 30 de juny de 1869 fou la bandera de la tercera guerra carlista (1872-1876). En aquest escrit, Carles manifestava que aspirava a ser rei i no només el cap d'un partit. La carta va ser redactada per Antonio Aparisi i Guijarro, a París, i va ser reproduïda per la premsa carlista, repartint-se milers d'exemplars en fulls volanders. A més, Carles VII aprovava i reconeixia la validesa de les idees difoses pels seus partidaris en diaris i fullets; prometia governar amb Corts «que veritablement representin» a totes les forces del país, donar una Llei Fonamental definitiva i espanyola;

[63] Manuel Tamayo y Baus (Madrid, 16.09.1829 – 21.06.1898) fou un dramaturg espanyol. Era fill d'actors. Va iniciar la seva carrera teatral estrenant una adaptació de *Genoveva de Brabante*, d'Anicet Bourgevis, i el 1847 va adaptar al castellà *La donzella d'Orleans*, de Friedrich Schiller, amb el títol de *Juana de Arco*. A partir de llavors va viure dedicat al teatre, fins al fracàs del seu drama *Los hombres de bien* (1870), cosa que el va induir a centrar la seva vida en altres activitats. Fou oficial del Ministeri de Governació, cap de la biblioteca de l'Institut de San Isidro, secretari perpetu de la Reial Acadèmia Espanyola (1874) i director de la Biblioteca Nacional (1884) i del cos d'arxivers. *Biografías y vidas*: http://www.biografiasyvidas.com/biografia/t/tamayo_y_baus.htm [consultada en data 10.11.2016]

reconeixia la necessitat d'una profunda reforma social i política; preconitzava una autoritat enèrgica, el rei, que subjectés a tots, i se subjectés, ella mateixa, a la llei; defensava la unitat catòlica i respectava el Concordat de 1851; Corts que fossin una «ordenada i pacífica junta d'independents i incorruptibles procuradors dels pobles, però no assemblees tumultuoses i estèrils de diputats ocupats o diputats pretendents»; descentralització, llibertats forals i municipis amb vida pròpia: «Si el país és pobre, deia, visquin pobres fins i tot els ministres i el mateix rei».⁶⁴

En aquest sentit, la presentació de la candidatura de Guillem de Plandolit a la Junta de la Seu d'Urgell per a les eleccions de l'abril de 1872 era tot un resum de l'ideari carlí català. Segons Plandolit, «el liberalisme condueix les famílies a la degradació i misèria, i a la Pàtria a una contínua revolució»; per tant, calia imposar «nostra vertadera Religió, la llibertat vertadera, la llibertat de complir nostres debers com á bons catòlics, i expulsar la llibertat del mal que el liberalisme, per desgràcia, ha introduït en ella».⁶⁵

L'aixecament carlí de l'abril de 1872 es produí «davant l'intent de consolidar una monarquia de tall liberal, amb una constitució democràtica i anticlerical»,⁶⁶ però també per l'esgotament de la via política pública. Així, les seus de l'Associació Catòlica foren sovint registrades per les autoritats i, en algun cas, com en 1869 a Lleida, tancades. A banda, alguns dirigents havien rebut agressions o havien estat ferits de trabuc, cas del dirigent lleidatà Joan Mestre Tudela a finals d'abril de 1871 o del vigatà Josep de Macià. En aquest sentit, la impossibilitat de la via legal es manifestà sobretot quan les autoritats progressistes volgueren obligar a jurar la constitució i la nova monarquia d'Amadeu I als carlistes que havien estat triats per representar el territori a les institucions de Govern.⁶⁷

Per tant, la idea d'una nova insurrecció armada anà quallant entre els carlistes fins l'esmentat aixecament de 1872. La crida de Carles VII fou escoltada sobretot al País Basc, Navarra i Catalunya, on, fins i tot, començà la revolta uns dies abans.

D'aquesta manera, Joan Castells i Rossell (Àger, 1802 – Niça, 1891), que havia tornat de França del seu exili, s'aixecà, com a comandant general de la província de Barcelona, el 6 d'abril de 1872, a Gràcia amb 74 coreligionaris. Castells i els seus homes foren els primers en llençar-se a defensar la causa de Carles VII. Després formà una partida de 500 homes amb la qual entrà a Berga

[64] Vegeu la carta sencera a OYARZUN, Román (2008). *Historia del carlismo*. Madrid: Editora Nacional, pp. 252-257.

[65] *La Convicció*, "Junta Carlista de la Seu d'Urgell, als electors del districte", (Barcelona, número 143), 30.03.1872, pp. 878-879.

[66] TOLEDANO, Lluís Ferran (2000), p. 86.

[67] TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 116.

i Manresa.⁶⁸ Seguidament, al maig entrava també des de França Rafael Tristany Parera [Ardèvol, 16.05.1814 – Llorda (França), 17.06.1899], que fou nomenat cap de l'exèrcit carlí a Catalunya, fins que l'infant Alfons Carles de Borbó, germà de Carles VII, prengué el comandament general de Catalunya en 1873.

Altrament, al front del Nord el pretendent creuà la frontera el 2 de maig de 1872 i s'establí a Navarra. Els escenaris de la guerra foren, com a les anteriors revoltes: el País Basc (anomenat *el Nord*), el Principat de Catalunya; i, secundàriament, el Maestrat (anomenat oficialment *el Centre*), amb Morella com a centre, i d'una manera esporàdica, Galícia, Lleó, València, Castella (Conca) i fins i tot Andalusia.

Al Nord, la primera fase de la guerra fou molt adversa per als carlins, manats per Eustaquio Díaz de Rada, de manera que el pretendent hagué de fugir a corre-cuita el 4 de maig quan el general Domingo Moriones va entrar per sorpresa en el campament carlista d'Oroquieta. Per acabar-ho de cop, el general Francisco Serrano, president del consell de ministres, els oferí el conveni d'Amorebieta (24 de maig de 1872), al qual s'acolliren alguns caps carlins. Aquest conveni no tingué aplicació a Catalunya; i, d'altra banda, Carles VII declarà traïdors els qui l'acceptaren. La manca de recursos econòmics s'aguditzà a l'estiu del 1872 i comprometé, al nord de la Península, la partida del capellà d'Ernialde, Manuel Santa Cruz, que féu una guerra bàrbara, i que, més tard, fou perseguit pels mateixos carlins.

Després del desastre d'Oroquieta, que ocasionà la rendició dels carlistes basconavarresos i que el pretendent hagués de tornar a fugir a França, els únics que mantingueren la causa armada a Espanya foren els carlins catalans. Això fa que per a Toledano: «fins a la generalització de la guerra al Nord i a la resta de l'Estat, el 1873, el carlisme català esdevingué el centre de les esperances de tot el carlisme espanyol». Per tant, si els carlins catalans no haguessin aguantat el xoc inicial, la tercera carlinada hagués estat foc d'encenalls. Inicialment, a Catalunya es van mobilitzar, entre l'abril i el maig de 1872, uns 3.500 homes, amb un predomini de combatents de Girona, que fou la província que concentrà el focus de l'aixecament català. Els capitosts eren propietaris d'una certa posició i influència, sense la participació dels quals hauria estat difícil la plasmació de l'aixecament; mentre que la força de xoc de voluntaris estigué formada per petits camperols i menestrals.⁶⁹

Els objectius inicials dels carlins foren més aviat defensius, evitant el xoc frontal, tot i que no dubtaren en hostilitzar les forces d'ordre i les poblacions fidels al govern, dificultar les comunicacions i imposar la seva legalitat, que passava

[68] Joan Castells havia participat a la primera i segona carlinada, essent ascendit a brigadier. En la tercera guerra ascendí a mariscal de camp. Carles VII el nomenà marquès de Balaguer Va morir a l'exili de França. *El Independiente*, 25.03.1891, p. 2.

[69] TOLEDANO, Lluís Ferran (2000), p. 86.

per recaptar fons per al seu manteniment. La força carlina es distribuïa en dos tipus de partides: les d'un nombre reduït, que es dedicaven a hostilitzar les petites poblacions, efectuant baixades al pla que evitaven, com hem dit, l'enfrontament directe amb l'exèrcit o les milícies urbanes; i els contingents més nombrosos, que, al comandament de líders com Martí Miret, Joan Castells o Francesc Savalls, un dels cabdills més influents de la guerra, recorrien el Principat i eren reforçades ocasionalment per partides locals de fins a dos mil homes. Per tant, el més freqüent fou que les partides fossin d'alguns centenars d'homes i es dediquessin a accions d'abast modest. Amb tot, el 22 de juliol de 1872 una partida de 500 carlins encapçalada per Joan Castells va arribar en tren i va atacar Terrassa per recaptar la contribució de la vila a l'esforç de guerra, però les autoritats es van negar al pagament i en l'assalt a l'ajuntament, en el que van obtenir un botí de sis-centes pessetes, els assaltants van perdre set homes i els defensors, dos.⁷⁰

Ideològicament parlant, la propaganda carlina incidí a Catalunya en la recuperació dels furs i l'oposició a la política centralista i liberal del govern. En aquest sentit, molts voluntaris catalans es van sumar a la revolta per la promesa de restaurar les Constitucions catalanes abolides pels Decrets de Nova Planta de Felip V (1714). Mesos després, el febrer de 1873, molts monàrquics es van passar als carlins com a protesta per la proclamació de la República. A Catalunya, des del 1873 i fins a l'octubre de 1875, que va fugir a França, el representant dels drets dinàstics de Carles VII fou el seu germà Alfons Carles de Borbó.

A Lleida, alguns destacats carlins, cas del notari Jacint Aran, el corredor de comerç Joan Bergós Dejuan i el propietari Pere Fàbregues (àlies Peret del Xot) van sumar-se molt aviat a les partides que campaven per la província des de l'abril de 1872. Sobretot, eren conegudes la de l'agerenc Joan Castells, que per aquella època entrava a Balaguer i Sant Llorenç de Morunys, i el solsoní Rafael Tristany, des del 1873 cap de l'exèrcit carlí de Tarragona i Lleida, que entrava aquest any a la Pobla de Segur, Gerri de la Sal, on va rendir la guarnició, i Sanaüja. Paral·lelament, un nou membre de la noble família lleidatana dels Gomar, Mariano Gomar de la Infantas, fill de Josep de Gomar, també participà en el moviment com a oficial de l'exèrcit carlí a les files de Navarra.⁷¹

[70] SANLLEHÍ I BITRIÀ, Enric (2002). "Què volien aconseguir els carlins el 22 de juliol de 1872?", *Terme*, (Terrassa, número 17), pp.79-85.

[71] Joan Bergós i Dejuan (Lleida, 1859-1930), fou economista i polític catalanista la major part de la seva vida. Vers el 1896 era corredor del comerç a Lleida, i feia alguns anys que s'havia integrat al moviment catalanista polític i literari. El 1892 esdevingué el principal propagandista de les Bases de Manresa. Fundà l'Associació Cultural Catalanista, en estreta col·laboració amb la Unió Catalanista, de Barcelona. Impulsà els jocs florals a Lleida. Enciclopèdia.cat: <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0223050.xml> [consultada en data 12.06.2014]

Com hem dit, la guerra agafà una nova empenta en proclamar-se la República (febrer del 1873) i afegir-se als carlins diversos sectors monàrquics. Antonio Dorregaray, nomenat comandant en cap del País Basc, malgrat haver estat derrotat inicialment pel general liberal Ramon Nouvilas a Monreal, acabà portant la iniciativa de les operacions (victòries d'Eraul i d'Irurzun) i dominà un territori més extens que en la primera guerra. Els carlins conqueriren Estella (Navarra) durant el primer semestre de 1873, on el pretendent Carles fixà la seva residència i la capitalitat del seu territori després de creuar la frontera el 16 de juliol de 1873. Llavors, es va establir un govern en aquesta ciutat, amb carteres ministerials: Govern, Justícia, Educació, diputacions i juntes generals, premsa i guerra. Existia també un Codi Penal, Tribunal Suprem de Justícia, duanes, servei de correus, i en 1874 es va establir una universitat a Oñate.

En la segona meitat de 1873, Carlos va realitzar una gira pels seus territoris, aconseguint un suport remarcable entre la població. La presa d'Eibar i el seu arsenal pels facciosos va suposar un nou cop per al govern republicà, que, a pesar de la Guerra de Cuba i els aixecaments cantonalistes del mediterrani, a finals de l'estiu de 1873 va dur a terme una sèrie d'ofensives per recuperar alguns punts clau del territori. Aquesta campanya va finalitzar amb la batalla de Montejurra, en la qual els carlistes van tornar a vèncer a l'exèrcit governamental. La pressió carlina arriba fins a les portes de Bilbao, on el desembre de 1873 engegaren el setge de la ciutat, que resistí fins que les tropes governamentals el trencaren el 2 de maig de 1874.

A Catalunya, la guerra continuà sent a l'estil de la primera i la segona: petites partides assetjant capitals de segona fila i pobles aïllats pels accidents geogràfics. A banda, no sembla que l'entesa entre les diverses faccions per coordinar els atacs fos total. Malgrat això, els carlins aconseguiren victòries significatives i foren un incordi per a la monarquia d'Amadeu I i, després, la I República. En aquest sentit, una de les novetats de la darrera carlinada fou la facilitat amb què els carlins entraren en algunes poblacions mitjanes d'arrelament liberal per quedar-se o cobrar contribucions.

A l'agost de 1872, una relació de la Capitania General informava que els caps carlins aixecats en la província de Lleida eren Andreu Torres, propietari de Sanahuja, veterà d'anteriors guerres, comandant de la província, al qual Carlos V li concedí el títol carlista de comte de Casa Torres en 1838;⁷² Joan Farré, (a) Capredó, de Vallbona, comerciant ambulant de Balaguer; Manuel Camats, agent de negocis a Lleida; i Tomàs Piñol, de Juncosa, propietari molt influent a les Garrigues que va aixecar una partida de 200 homes.⁷³

[72] *Suplemento al Elenco de grandezas y títulos nobiliarios españoles: Títulos vacantes y títulos extranjeros cuyo uso fue autorizado en España*. Madrid: Ediciones Hidalguia, 1991, p. 27.

[73] Servicio Histórico Militar. "Relació del brigadier Juan Corbalán", Govern Militar de Lleida, 10.08.1872, Lligall 81, p. 2-4.

A l'octubre es produí una segona onada d'aixecaments a les Borges Blanques, Artesa de Segre, Àger, Balaguer i Cervera. L'historiador Lluís Ferran Toledano dona una xifra de 371 homes presentats a l'aixecament en la província de Lleida a finals de 1872, 696 a Tarragona, 317 per Girona i 741 a Barcelona. Segons el mateix autor, el contingent carlí lleidatà s'incrementà gradualment al compàs de les fases en què es desenvolupà el conflicte. Així, en 1873 calcula que foren entre 1.000 i 1.200 els carlins que operaven en la província de Lleida, 2.800 en 1874 i 2.600 en 1875. En general, Toledano, el millor coneixedor del tema que ens ocupa, conclou que el carlisme militar lleidatà va tenir un caràcter secundari en el conflicte, gens comparable a la força que desenvolupà a les províncies de Barcelona i Girona.⁷⁴

La geografia de la tercera carlinada a la província de Lleida es limità, bàsicament, a l'àrea pirinenca i les Garrigues, on tenien un gran suport social que feia més fàcil els moviments de les seves partides. Altrament, el Govern, en sentit neutral, es féu fort en la plana de Lleida i l'Urgell, on havia importants indrets fortificats com Cervera, Tàrrega, Lleida o Maials, cosa que li permetia controlar les terres més fèrtils de la província i, així, limitava l'abastiment dels carlins. Aquesta estratègia de les tropes governamentals a Lleida coincidí amb la voluntat de controlar el Camp de Tarragona, la plana de Barcelona i de l'Empordà a tot Catalunya, per deixar més llibertat als carlins en les zones muntanyoses. Amb tot, sembla ser, si seguim a Toledano, que els liberals tenien dificultats per imposar el seu domini en amplis territoris de Catalunya, sobretot a les petites poblacions, per la poca predisposició de les autoritats i forces militars a defensar el Govern establert, a banda de la manca de recursos i poca logística desplaçada per acabar amb el conflicte en aquells indrets. Això pot donar en conjunt, avui en dia, una imatge sorprenent sobre la facilitat amb què es desplaçaven i entraven a les localitats els carlins que, al mateix temps, tampoc tenien els recursos suficients per conquerir grans ciutats per als seus interessos i plantejar, així, una alternativa real de poder. En molts períodes del conflicte (1872-1876) donà la impressió que el conflicte estava estancat.

Amb tot i amb això, l'activitat carlina s'intensificà a partir del segon semestre de 1872. El tresorer de la delegació d'Hisenda de Lleida, Ricard Canalda de Gomis,⁷⁵

[74] TOLEDANO, Lluís Ferran (1993), p. 120.

[75] Ricard Canalda de Gomis era una persona coneguda a Lleida pel seu catalanisme, ja que fou vocal de la Junta Directiva de l'Associació Catalanista de Lleida i president de la seva secció d'Excursions en 1894. En 1916 consta com a notari sense exercir i com a vocal de la junta directiva de l'Acadèmia Bibliogràfica Mariana. També fou secretari de la Societat Econòmica d'Amics del País de Lleida en 1894- 1898 i de la Sociedad Literaria y de Bellas Artes en 1879. COLL I AMARGÓS, Joaquim i LLORENS I VILA, Jordi. *Els quadres del primer catalanisme polític, 1882-1900*. Barcelona: Abadia de Montserrat, p. 77; *Anales de la Academia Bibliográfica Mariana de Lérida*, Año LIV, agost 1916, número 11, p. 2; i LLADONOSA, Manuel; JOVÉ, Antoni i VICEDO, Enric (2003), p. 355.

redactà uns dietaris sobre els anys 1872-1877, en què assenyalava accions com la del famós general Joan Castells a Tàrrrega, en la qual la seva partida va prendre la ciutat durant cinc hores el 8-9 de novembre de 1872.⁷⁶ També Ildefons Bermejo esmenta els moviments carlins per la vall del Segre i les comarques lleidatanes (el Solsonès, la Conca de Tremp, l'Urgell, i es lamentava que el governador militar de Lleida «tenia reconcentradas las fuerzas para mejor ocasión y solo hizo una salida en vísperas de elecciones, con una fuerza de mil hombres que fueron a Cervera a depositar indebidamente sus votos en las urnas; volvió después a Lérida».⁷⁷

En general l'economia es ressentia del conflicte i en alguns pobles barcelonins com Castellterçol, Centelles i el Taradell pagaren una doble contribució al Govern o l'Exercit carlí segons fos la força que controlava la vila. Durant l'any 1872 es feia càrrec de l'Exèrcit carlí en la província de Lleida al coronel Joaquim Nasarre, natural de Sariñena i aixecat des de l'abril de 1872. En la seva proclama de presentació s'adreçava als voluntaris del rei "Don Carlos" perquè defensessin «la santa causa del catolicismo y la legitimidad». A més, cridava a respectar la disciplina, les persones innocents i les propietats, amb la qual cosa posava les bases del moviment ben clars a Lleida: rei, religió, ordre i propietat. Al mateix temps, avisava que seria inexorable contra els defensors liberals d'un rei estranger com era Amadeu I.⁷⁸ En aquest sentit, l'ideari carlí, que podria resumir-se en el llibre: *Consideraciones sobre la horrible crisis actual, general, social-religioso-política, en vía de resolución, y sobre el cumplimiento de ciertos signos y anuncios proféticos* d'un tal UPC,⁷⁹ advertia que l'abandó de la guia de la religió havia conduït al caos social, a la immoralitat, a la ruïna del poble a causa del sistema liberal econòmic i administratiu, a l'odi entre reis i vassalls, governs i pobles, a la manca de respecte a la propietat i l'antagonisme de classes. Evidentment, la solució a tots aquest problemes passava per la regeneració social proposada pels principis carlins, és a dir, que les lleis i doctrines religioses fossin observades per tothom, la defensa del caràcter sagrat del monarca com a representant de Déu en el govern de la nació que s'oposava a la idea diabòlica de la sobirania popular. Assolits i assumits aquests principis: una pàtria dirigida per una monarquia religiosa la portaria al seu apogeu.

Al llarg de l'any següent, l'incident més important proper a Lleida es donà a mitjans de maig de 1873 quan una partida de 800 carlins assetjà unes companyies

[76] *La Vanguardia*, 12.01.1903, p. 2.

[77] BERMEJO, Ildefonso Antonio (1876), p. 689.

[78] BOTELLA CARBONELL, Juan (1876). *La guerra civil en España de 1872 a 1876, seguida de la insurrección de la isla de Cuba ...*, Volumen I. Barcelona: Oliveres, p. 123.

[79] U.P.C (1870). *Consideraciones sobre la horrible crisis actual, general, social-religioso-política, en vía de resolución, y sobre el cumplimiento de ciertos signos y anuncios proféticos*, Lleida, Imprenta de Montes Hermanos, (79 p.).

de l'exèrcit i de Voluntaris de la Llibertat de 160 homes a Sanatüja, atac en el qual moriren 19 soldats. Tot i que els carlins no arribaren prop de Lleida, si que maniobraren per la província, sobretot per les comarques del Pallars Sobirà, Pallars Jussà i l'Alt Urgell, entrant a la Pobla de Segur, Gerri i Sanatüja; per la qual cosa la por a les seves accions fou latent en tot moment en la ciutat fins que el moviment fou sufocat a finals de 1875.⁸⁰ A més, l'exèrcit espanyol no semblava prou organitzat per combatre els carlins a camp obert, ni tampoc el conjunt humà que devia fer-li front en 1873, ja que es va suspendre la lleva i se'n reorganitzà una de voluntària que a Lleida no va tenir gaire èxit. En conseqüència, a mitjan 1873 només hi havia uns 2.040 soldats per defensar tota la província.⁸¹

Davant el perill, cada cop més real, d'una confrontació armada, el governador civil de Lleida, Manuel Bes Herdiger, demanava al març de 1873, tot just prenia possessió del seu càrrec després de proclamar-se la república, que la població s'impliqués en la defensa del nou règim:

*«procuremos pues que no le falte ni el concurso de nuestras fuerzas ni el auxilio de nuestra abnegación y patriotismo. Un partido nunca escarmentado y siempre vencido soñando en las ilusiones sangrientas de un pasado aborrecible que no ha de volver nunca, asola nuestros hermosos y fértiles campos y osa disputar nuestras queridas libertades, mantengámonos unidos con el valiente ejército y con los bravos voluntarios de la República, y vereis bien pronto desaparecer de vuestra provincia esa menguada turba de partidarios del absolutismo».*⁸²

Per fer front a la guerra amb garanties, els republicans van cercar la unió amb la resta de liberals, la qual semblaven aconseguir, a mitjan 1873. Així, el diari *La Imprenta*, afirmava que: «sigue en aumento la buena unión de todos los elementos verdaderamente liberales, que para combatir el carlismo olvidan sus pasadas diferencias».⁸³

Per això, des de la capital es va intentar crear una estructura per organitzar la defensa del territori amb la participació de totes les institucions locals. En aquest sentit, molt aviat, al febrer de 1873, es creà la Junta Provincial d'Armament i Defensa, amb representants de l'ajuntament i la diputació; i, al juliol, la Comissió Auxiliar de Defensa Local, relacionada amb la corporació municipal. Amb tot, la

[80] HUGUET, Maria Lluïsa (1986). *Lleida durant la primera república (1873)*. Tesi de Llicenciatura, Universitat de Lleida, p. 123.

[81] HUGUET, Maria Lluïsa (1986), p. 132.

[82] *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, número 33, 17.03.1873, al·locució del governador civil a la població.

[83] *La Imprenta*, 29.07.1873.

seva activitat fou escassa i la seva influència en la defensa limitada, acotat aquest terreny pel comandament militar.⁸⁴

Però el governador s'equivocava en la seva proclama si pensava que la guerra contra els carlins es guanyaria fàcilment. L'habilitat de les petites partides carlines per moure's per la província, la poca capacitat de l'exèrcit per aturar-les i la nul·la capacitat d'aquest per esbrinar una cosa tan bàsica com era el nombre de carlins revoltats, perllongà la situació encara dos anys més.

Així les coses, les seves accions foren molts cops poc importants o, fins i tot, anecdòtiques, però la reacció de la població civil davant qualsevol aldarull solia esdevenir un problema d'ordre públic per l'exageració amb què anava acompanyada. Per exemple, quan es produí l'acció carlina de Sanaüja, un grup de voluntaris per la llibertat i ciutadans intentà fer justícia a la seva manera i va emprendre tres presos que eren conduïts cap a Alcoletge, quan aquests no eren ni carlins. Un cas similar es produí el 20 de juliol, quan foren detingudes algunes persones per donar suport a la causa carlina i un grup de voluntaris insultà els presoners i alguns clergues que els acompanyaven. Davant aquests fets, les esglésies de la ciutat van romandre tancades uns dies per la por dels capellans a sortir al carrer, en un ambient enrarit pel temor que es tenien els dos grups.⁸⁵

Més endavant, a l'octubre de 1873, els carlins aconseguiren dificultar la circulació del ferrocarril per la província, motivant el retràs del correu i l'arribada de la premsa. Però en general, a la tardor del 73 la situació bèl·lica estava pràcticament estancada, tal com es deduïa del debat en una de les sessions de la diputació, en la qual els diputats arribaven a la conclusió que:

*«escasas en importancia militar y política las partidas facciosas que desde hace muchos meses han invadido esta provincia, ni son capaces de obtener ventaja alguna ni de proporcionar, el más ligero progreso á las causas que defienden, son sin embargo importantes por las vejaciones que están causando al país, por el estado de constante alarma en que lo mantienen, la verdadera invasión del territorio, y sobre todo por la aparente impunidad en que los deja la índole especial de nuestra provincia y la escasez de tropas que dedicar á su persecución. Partidas relativamente pequeñas, pero el número de las cuales es respetable, pululan por do quiera esquivando el encuentro de las tropas y oprimiendo sin cesar á los pueblos».*⁸⁶

El text, a part de l'objectiu de menystenir l'aixecament carlí, desvetllava la pròpia incapacitat del Govern republicà per acabar amb els guerrillers carlins que

[84] HUGUET, Maria Lluïsa (1993), "Carlites i republicans lleidatans durant la Primera República", *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI, p. 86.

[85] LLADONOSA, Manuel; JOVÉ, Antoni i VICEDO, Enric (2003), pp. 361.

[86] Arxiu de la Diputació de Lleida. Actes del Ple, sessió del 2 de novembre de 1873, s/p.

semblaven tenir, com en els anteriors aixecaments, el terreny a favor. L'estancament de fronts era evident, però els carlins encara no havien pres cap plaça forta de Catalunya. Aquest fet, no els situava fixes enlloc i possibilitava que es poguessin moure amb total llibertat d'una província a una altra, de manera que el perill es podia concentrar uns dies en un lloc i poc després en un altre, augmentant, per això, el temor entre la població a què en qualsevol moment es presentés una partida de carlins en la seva vila. Aquesta mobilitat dificultava també la persecució de les tropes institucionals que molts cops no sabien cap on havien de dirigir-se per sufocar l'aixecament.

Davant el perill i confusió existents, a finals d'any el pànic s'apoderà de la província. La Diputació de Lleida creia, de forma equivocada, que «casi todos los facciosos de Cataluña han venido á concentrarse en esta provincia y que al paso que en ella no existen fuerzas armadas en número suficiente, la provincia se encuentra agobiada por la carencia de recursos (...) en Cataluña faltan fuerzas por todas partes; la provincia de Lérida está abandonada», per la qual cosa el governador civil Luis Septién acordava instaurar, el 5 de novembre, l'estat de guerra en la província, de manera que els militars prenién la direcció de tots els afers.⁸⁷

Tanmateix, la realitat de la tropa carlina era ben discreta. Els estudiosos xifren el volum de soldats carlins en la província de Lleida entre 1.500 i 2.000, una força que, concentrada, no tenia perquè causar gaires maldecaps a les forces militars republicanes parapetades a les ciutats. A banda, aquest nombre fou molt fluctuant d'acord amb les derrotes que patien, cosa que determinava les desercions de les partides per aconseguir l'indult de les tropes governamentals.⁸⁸ D'aquesta manera, segons uns càlculs realitzats pel Ministeri de la Governació, el setembre de 1873 les forces carlines eren de 1.750 homes, que podrien distribuir-se de la següent manera: una facció de 400 homes comandada per Rafael Tristany, una de 400-500 dirigida per Manel Camats, una de 400 sota la direcció de Joan Buxó (120 a finals d'any), una comandada pel coronel Joan Baró i Oromí (1813 – Seu d'Urgell, 27.08.1897) de 70 homes, i la facció més gran, dirigida per Quico, Mora, el capellà de Flix, Vallés i Bou de 700 a 900 homes.⁸⁹

Per un altre cantó, les forces republicanes no eren gaire més potents, ja que es calcula que l'exèrcit regular que operava per la província tenia una força global

[87] ADL, Llibre d'actes de 1873, sessió 3 de novembre de 1873; *La Independencia*, 1 i 17 de desembre de 1873; i AML, caixa 147, bans.

[88] HUGUET, Maria Lluïsa (1986), p. 161. L'autora indica que al desembre de 1873 es presentaren 100 homes de la facció de Rafael Tristany per rebre l'indult i 300 de la partida de Buxó que es presentaren a l'Ajuntament d'Arbeca.

[89] HUGUET, Maria Lluïsa (1986), pp. 159-161; CANAL, Jordi (1993). "Els èxits i els fracassos del carlisme nou (1889-1900): una aproximació a la Catalunya occidental, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEL, p. 140; i *La Imprenta*, 01.12.1873, suplement.

de 1.600 soldats. En aquest sentit, després de l'abolició del sistema de quintes regular, el febrer de 1873, per constituir un exèrcit voluntari i de reserva, hi hagué moltes dificultats per consolidar una força suficient per lluitar contra els carlins amb garanties. Els regiments que operaren amb regularitat per la província foren el d'Infanteria de Burgos, un batalló del regiment de Màlaga, el de Cavalleria de Calatrava i un de caçadors de l'Havana. L'oficial governamental amb més presència a Lleida fou el brigadier José Arrando, que compaginava el càrrec de governador militar, des del febrer, amb el de comandant del batalló d'Alcolea.

D'una altra banda, en comparació amb les forces militars, el cos de Voluntaris de la República (o de la llibertat) de la ciutat de Lleida sí que fou un autèntic bastió de defensa del nou règim. Aquest cos, refundat el 24 de febrer, desarmà l'anterior milícia urbana monàrquica, farcida de progressistes i amadeuistes, anomenada Voluntaris per la Llibertat, per obrir un nou alistament de fidels a la república que tingué un èxit immediat. A finals d'any, aquest batalló comptava amb 1.321 milicians en línia, 91 artillers i 37 cavallers. La milícia col·laborà en algunes ocasions en accions conjuntes amb l'exèrcit, però bàsicament tenia encomanda la defensa del nucli urbà on es constituïa.⁹⁰

Amb tot, a banda del citat atac a Sanaüja en què moriren 19 soldats governamentals, les accions carlines se centraren durant l'any 1873 a atacs a les petites poblacions de Lleida amb pocs èxits. Fins i tot, algun dels atacs a poblacions de les Garrigues com La Granadella i Juncosa, i el Santuari de Llord al Solsonès foren repel·lides per l'exèrcit.⁹¹ Durant la resta de l'any les topades entre contingents mitjans de l'exèrcit i els carlins (al voltant d'uns 200 homes per bàndol) foren constants, ja que cap al sud se'n varen detectar a Ponts, Artesa de Segre, Aitona, Tolba (Aragó), Tartareu o Gimènells, la majoria amb victòria governamental. D'una altra banda, els carlins eren més forts al Pirineu i zones adjacents, on es movien amb una certa llibertat des de Tremp fins a Pont de Montanyana. La victòria més sonada dels carlins en terres lleidatanes es va donar a Biosca (Noguera) el desembre quan van destruir el castell de la població.⁹²

Altrament, l'any següent, 1874, fou bastant favorable als carlins, que a finals d'any tenien controlades ciutats com Olot, Vic i la Seu d'Urgell de forma permanent. A l'abril, el seu exèrcit comptava amb una força de 10.000 homes, els quals lluitaven en forma de partides, tot i que van rebre la denominació de batallons. Amb un territori estable, el primer acte simbòlic de la restauració de les institucions constitucionals pròpies de Catalunya fou la jura dels furs. Seguidament, i per demostrar que el pretendent Carles VII volia respectar les

[90] HUGUET, Maria Lluïsa (1993), p. 93.

[91] *La Imprenta*, 19-25 de juny de 1873.

[92] *La Imprenta*, 27 de desembre de 1873.

institucions constitucionals de Catalunya abolides després del 1714, restaurà oficialment la Diputació General de Catalunya, per decret del 26 de juliol de 1874 i de forma concreta l'1 d'octubre de 1874. La Diputació s'ubicà a Sant Joan de les Abadesses, lloc en el qual es publicaria, del desembre de 1874 al març de 1875, el *Boletín Oficial del Principado de Cataluña*, òrgan de difusió oficial dels carlins a Catalunya.

A Lleida, els carlins es van fer forts a les Garrigues Altes, sent la Granadella un centre d'operacions en moments concrets, i també consolidaren la seva presència a l'Alt Urgell amb la presa de la Seu d'Urgell el 16 d'agost de 1874. L'entrada a la Seu l'encapçalà Francesc Tristany, germà de Rafel, i es produí per sorpresa, tot aprofitant que el gruix de la guarnició celebrava l'aplec de l'Ascensió a l'ermita de la Mare de Déu de la Salut de Bell-lloc. A partir de llavors, amb el suport del bisbe Caixal, que tornà del front del Nord, on s'havia traslladat el febrer de 1873 en proclamar-se la I República com a vicari general castrense, la Seu d'Urgell es convertí en una de les principals capitals dels carlins catalans. El 8 de setembre de 1874 es nomenà un nou ajuntament presidit per Tomàs Pallerés, espartenyer i carlista històric. El nou consistori hagué de fer front a una multa imposada per Tristany de 4.000 duros que pagaren els carlistes de la ciutat. Seguidament, la Diputació exigí vuit trimestres de contribucions, per la qual cosa, segons Planes, «observem que la complicitat política (del nucli carlí de la Seu d'Urgell) durant l'any d'ocupació militar de la ciutat per les forces carlistes anà minvant a mesura que s'incrementaven les contribucions castrenses». En aquest sentit, la rebel·lia de l'ajuntament al llarg de 1875, portà a l'empresonament del seu alcalde, el carlí Ot Estañol, per ordre del governador militar. Les disputes entre civils i militars obligaren Joan Mestre Tudela, vicepresident de la Diputació, a traslladar-se a la Seu d'Urgell a finals de juny per apaivagar els ànims. Mestre no ho aconseguí i allí va romandre fins que la Seu caigué en mans liberals el 26 d'agost de 1875.⁹³

Però tornant al 1874, abans de prendre la Seu, durant els primers mesos Rafael Tristany havia conquerit de forma estable Vic, el 7 de gener, Manresa, al febrer, Olot, el 14 de març, Berga i Banyoles. També entraren a Igualada, però no s'hi quedaren i feren un setge a Puigcerdà que no triomfà. Per tant, en aquest 1874 el carlisme va arribar a la seva màxima capacitat geogràfica i humana a Catalunya. Tot i que no van poder mantenir Vic i Manresa sota el seu domini durant 1874, Rafael Tristany, capità general de Catalunya, tenia a la seva disposició 15.000 homes i el carlisme exercia la seva influència sobre dues terceres parts del territori, de manera que tenia espai suficient per establir una intendència a finals de 1874. En crear-se la Diputació General, Rafael Tristany (1874-1875) fou nomenat president i Joan

[93] PLANES, Josep Albert (2013), p. 130-132.

Mestre Tudela vicepresident, tot i que des del març de 1875 Mestre era conegut com *el President*, ja que Tristany havia marxat al front del Nord.

L'any següent fou molt dolent per als interessos carlins, fins al punt de caure derrotats. Les desfetes començaren el 16 de febrer de 1875, quan una tropa carlina de 4.500 homes va intentar prendre Cervera per sorpresa en apuntar el dia, però Rafael Tristany fracassà en aquesta acció, tot i els violents combats.⁹⁴ Paral·lelament, Arsenio Martínez Campos, cap de l'exèrcit governamental a Catalunya, prengué Olot (25 de març de 1875) i, juntament amb Joaquín Jovellar, cap de l'exèrcit del Centre, la Seu d'Urgell (27 d'agost), a despit dels esforços de Tristany, Savalls, Castells i Dorregaray, els principals capitosts carlins. En l'acció de la Seu d'Urgell, Joan Mestre Tudela fou ferit pels bombardeigs i, després, empresonat. En acabar la guerra, segons afirma Pere Mestre, descendent seu, Joan Mestre Tudela es traslladà a Sabadell per por a les represàlies i allí va fer arrels.⁹⁵

La caiguda de la Seu d'Urgell, un feu dels carlins amb el bisbe Caixal al capdavant, cloïa de forma simbòlica la tercera carlinada a Catalunya. En la citada acció també fou encausat i empresonat el bisbe Josep Caixal Estradé, que fou traslladat a la presó d'Alacant. Després de caure la Seu d'Urgell, es va dissoldre la Diputació General, que llavors presidia Francesc Savalls, qui marxà a Niça a l'octubre.⁹⁶

En començar la tardor de 1875, un cop havien caigut els dos principals centres d'operacions que els hi quedaven als carlins (Olot i la Seu d'Urgell), l'acabament de la guerra a Catalunya semblava una qüestió de poc temps. Amb tot i amb això, el cap guerriller Joan Castells, nomenat comandant general de Catalunya el setembre amb més de 70 anys, es va mantenir al front d'un petit exèrcit, obtenint algun èxit com la victòria davant la columna d'Enrile a Agramunt, el Regiment d'Amèrica a Espinalvet i al de Reserva de Barcelona a la Pobra de Lillet. Tot fou en va i el novembre de 1875 un sometent general posà fi als darrers escamots carlins. La

[94] LLOBET, Josep Maria (1984). "Algunes notícies de les guerres carlines a Cervera (1837-1875)", *Miscel·lània Cerverina* (Cervera, núm. 2), pp. 117-162.

[95] Informació facilitada per Lluís Ferran Toledano, al qual agraeixo la seva col·laboració en l'elaboració d'aquesta ponència.

[96] Una bona referència d'aquests fets i la tercera carlinada en general a HERNANDO, Francisco (1911-1913). *La Campaña carlista (1872-1876)*. Barcelona: B. Baixarias (6 vols.). Especialment el volum 6, pp. 5-64, que conté el diari de l'autor que va viure els fets en primera persona. El secretari de la Diputació, Luis de Cuenca, es casaria en 1877 amb Maria Lluïsa de Sullà, filla del diputat carlí per Tremp en 1871, Joaquim Maria de Sullà. Informació Josep Armengol. El citat Savalls havia arribat fins a la comandància de Catalunya pel gran prestigi que havia assolit en les campanyes precedents i la seva perícia en la guerra de guerrilles. Savalls vencé tots els generals governamentals que operaren per Catalunya, especialment Josep Cabrinetty (Alpens, 9 de juny de 1873) i Ramon Nouvilas (Castellfollit de la Roca, 14 de març de 1874), i, com hem dit, guanyà Berga i Olot per a la causa carlina, tot i que fracassà a Puigcerdà.

deserció dels dirigents i els poderosos debilità totalment el moviment que restà en mans de partides marginals que poc a poc van anar caient fins a ser derrotats del tot entre finals de 1875 i començaments de 1876.

Entre les causes de la ràpida caiguda i dissolució del carlisme a Catalunya, fou molt important la proclamació d'Alfons XII com a rei d'Espanya el 29 de desembre de 1874, cosa que va retraure molts elements monàrquics de la causa carlina, sobretot els aristòcrates i els partidaris del moderantisme, que havien abraçat el carlisme com a única opció clara durant el Sexenni per aturar el progrés democràtic a Espanya. Però també foren determinants les desavinences entre els caps carlins, ja que Ramon Cabrera, el seu principal cabdill, mai recolzà la guerra; i les dificultats per fer efectiu el pagament dels sous als seus soldats.⁹⁷ Finalment, el darrer esforç militar de l'Estat, amb Martínez Campos al front, per acabar amb la guerra donà el cop de gràcia a la tercera carlinada.

D'aquesta manera, el 19 de novembre de 1875 Martínez de Campos donava la lluita per acabada i posava en llibertat els carlins presos a Barcelona, entre els quals hi havia Joan Mestre i Tudela, el líder lleidatà. L'amnistia del general alfonsí cercava les seves simpaties, ja que ideològicament parlant estaven molt propers. L'acabament de la guerra a Catalunya permeté reforçar l'exèrcit del Nord de la Península, on ja lluitava amb èxit, malgrat l'episòdica victòria carlina de Lakar, en la qual intervingué personalment el rei Alfons XII (3 de febrer de 1875). A l'hivern de 1875-1876 tingué lloc l'ofensiva general final: Martínez de Campos ocupà la vall del Baztan (gener del 1876); Jenaro de Quesada lliurà una aspra batalla al pas d'Elgeta contra les forces carlines de Biscaia i Guipúscoa, i Fernando Primo de Rivera entrà a Estella (19 de febrer), després d'haver lliurat, dos dies abans, el combat de Montejurra. La pèrdua d'Estella, capital durant la tercera carlinada, desmoralitzà les tropes del pretendent, i el 27 de febrer de 1876 Carles VII passava derrotat a França per Arnegi, mentre que Alfons XII entrava a Pamplona i consumava, definitivament, la Restauració borbònica a Espanya.⁹⁸

CONCLUSIONS

En les pàgines precedents hem conegut i analitzat el comportament dels carlins durant el Sexenni Democràtic en la província de Lleida. En aquest període es poden distingir dues fases contrastades. En la primera (1869-1872), després de la caiguda

[97] Com a curiositat, direm que a les Garrigues, en pobles com la Granadella, Bellaguarda o Bovera, entre la gent s'explica l'anècdota que un ruc carregat de diners per pagar les tropes carlines va aparèixer, foragitat, en alguna de les finques dels veïns d'aquells pobles al final de la guerra. En conseqüència, segons la veu popular, la família agraciada en cada poble sovint experimentava una pujada econòmica difícilment explicable d'una altra manera.

[98] Per carlisme en els anys de la Restauració Borbònica vegeu *Sàpiens*: <http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/etiqueta/carlisme/> [consultada en data 10.12.2016]

d'Isabel II, els carlistes apostaren per la via legal per intentar aconseguir el poder a través de la sobirania nacional. D'aquesta manera, participaren en les eleccions amb un èxit notable, però els progressistes, partidaris d'introduir una nova dinastia, els perjudicaren i exclogueren dels òrgans de govern locals amb el parany de fer-los jurar una Constitució, la del 1869, i un rei, Amadeu, que rebutjaven. El grup carlí de Lleida estava format per neocatòlics moderats que havien tingut càrrecs durant l'època isabelina (1833-1868), molts d'ells descendents de les famílies nobles i amb privilegi en l'Antic Règim. Aquest grup trobà el caliu adient de les seves idees a la Acadèmia Bibliogràfica Mariana de Lleida, recentment fundada per l'eclesiàstic Josep Maria Escolà en 1862, que es convertí en el centre de defensa del tradicionalisme a Lleida.

Per tant, com diu Toledano, «no hem de reduir el carlisme només al coneixement dels soldats»,⁹⁹ ja que el moviment fou ample i comptà amb el suport de diversos estrats socials. Així, fou important la contribució social i econòmica dels grans hisendats, advocats i nobles locals per al manteniment de la guerra, així com l'esforç de les partides locals formades per camperols i petits menestrals voluntaris, que rebutjaven les relacions capitalistes en expansió que els perjudicaven per intentar mantenir un món més estable de relacions econòmiques. A ells es van unir un important contingent d'eclesiàstics, que dotaren de contingut ideològic catòlic al moviment. Tot en conjunt va fer que el moviment cerqués mantenir o retornar a la tradició propera a l'Antic Règim i el lligam de l'individu a la comunitat, per això fou vist amb simpatia el retorn al règim foral que, a més, allunyava a l'individu de la democràcia. Davant això, el liberalisme i el parlamentarisme eren vistos com a sistemes polítics abstractes que tendien a la falsedat i afavorien a uns quants que s'aprofitaven de la situació per enriquir-se. Contra tot això lluitaren inicialment els carlins de forma legal fins al 1872, moment en el qual van optar per prendre les armes per tercer cop per aconseguir els seus propòsits.

En aquesta segona fase (1872-1875) de la tercera carlinada, a Lleida, tot i no tenir una presència tan important en la Plana com en el Pirineu, van mantenir en estat d'alerta a les principals ciutats pel poc contingent militar progovernamental que hi havia.

Al final, com tots sabem, els carlins van perdre un altre cop la guerra i s'acabà d'imposar la Restauració Borbònica en 1875, amb el rei Alfons XII al capdavant, el qual entrava a Navarra tot just creuà la frontera el pretendent Carles (3 de febrer de 1875), en un acte de reafirmació dinàstica no exempt de simbolisme.

[99] TOLEDANO, Lluís Ferran (2001), p. 93.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ALBERT, Esteve (1987). *Don Guillem d'Areny i de Plandolit, Sindic d'Andorra. 1822 – 1876*. Andorra la Vella: Andorra.
- Anales de la Academia Bibliográfica Mariana de Lérida*, Año LIV, agost 1916.
- ARMENGOL, Josep (1993). “El carlisme (1870-1871) i l'integrisme (1888-1918) trempolí. Continuitat i persistència d'unes opcions polítiques marginal”, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI.
- BERMEJO, Ildefonso Antonio (1875-1877). *Historia de la interinidad y guerra civil de España desde 1868*. Madrid: Establecimiento tipográfico de R. Labajos.
- BORRELL Josep i SANVICÉN Paquita (1998). *La Renaixença a Lleida. Lluís Roca i Florejachs – Josep Pleyan de Porta*. Lleida: Pagès.
- BOTELLA CARBONELL, Juan (1876). *La guerra civil en España de 1872 a 1876, seguida de la insurreccion de la isla de Cuba ...: Con las biografías de los principales personajes que han intervenido en la accion, el texto de los manifiestos, proclamas, correspondencias y demas documentos importantes ... Con una introduccion en que se da cuenta del origen del partido carlista, sus diferentes insurrecciones y sus trabajos y propaganda, desde su formacion hasta el momento de lanzarse à la lucha*, Volumen 1. Barcelona: Oliveres.
- CANAL, Jordi (1993). “Els èxits i els fracassos del carlisme nou (1889-1900): una aproximació a la Catalunya occidental”, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI.
- CANAL, Jordi (2000). *El Carlismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- CANAL, Jordi (2005). “El rompecabezas carlista”, *La Aventura de La Historia*, (Madrid, 77), p. 46-64.
- CASALS, Quintí (2002). *Politics de Lleida*. Lleida: Universitat de Lleida.
- Diccionari biogràfic*, Volum 4. Barcelona: Alberti, 1966.
- CASAS, Santiago (2003). “En el bicentenario del nacimiento de Don José Caixal y Estradé. Obispo de Urgel. Apuntes para una biografía”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, (Tarragona, núm. 73), p. 257-287.
- GRAU, Jaume (2007). *Carlinades: el “Far West” a la catalana*. Valls: Cossetània Edicions.
- HERNANDO, Francisco (1911-1913). *La Campaña carlista (1872-1876)*. Barcelona: B. Baixarias.
- Historia de la Congregación de Carmelitas Misioneras Teresianas. El fundador P. Francisco Palau i Quer, varón de contrariedades*. Burgos: Imp. Monte Carmelo, 1986.
- HUGUET, Maria Lluïsa (1986). *Lleida durant la primera república (1873)*. Tesi de Llicenciatura, Universitat de Lleida.

- HUGUET, Maria Lluïsa (1993), “Carlistes i republicans lleidatans durant la Primera República”, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI.
- Leyes electorales y proyectos de ley. Madrid: Imprenta Hijos de J. A. Garcia, 1906.
- LLADONOSA, Josep (1974). *Història de Lleida*, V. II. Tàrrrega: F. Camps Calmet.
- LLADONOSA, Manel (1999). *Carlins i liberals a Lleida*. Lleida: Pagès.
- LLADONOSA, Manuel; JOVÉ, Antoni i VICEDO, Enric (2003). *Història de Lleida. El segle XIX*, Volum 7. Lleida: Pagès editors.
- LLOBET, Josep Maria (1984). “Algunes notícies de les guerres carlines a Cervera (1837-1875)”, *Miscel·lània Cerverina* (Cervera, núm. 2), pp. 117-162.
- MUÑOZ, Pere (2005). “La premsa i la Tercera Guerra Carlina a la Ribera d’Ebre”, *Miscel·lània del Centre d’Estudis Comarcal de la Ribera d’Ebre* (Flix, núm. 16), p. 243-263.
- MUÑOZ, Pere (2009). “Josep Agramunt, lo Capellà de Flix, i la tercera carlinada”, *Miscel·lània del Centre d’Estudis Comarcal de la Ribera d’Ebre* (Flix, núm. 19), p. 165-170.
- OYARZUN, Román (2008). *Historia del carlismo*. Madrid: Editora Nacional, primera edició 1939.
- PLANES, Josep Albert (2013). “Advocats i levites: una aproximació sociològica a l’elit dirigent del carlisme urgellenc”, *El carlisme ahir i avui. I Simposi d’Història del Carlisme*. Avià-Berga: Centre d’Estudis d’Avià, p. 117-132.
- PLEYAN DE PORTA, Josep (1945). *Efemérides leridanas*. Lleida: Imprenta Escuela Provincial.
- PONS, Josep Maria (2001). *El sistema polític a Lleida durant els anys de la consolidació del liberalisme censatari (1843-1868)*, Barcelona, UPF.
- RUBÍ Gemma i ARMENGOL, Josep (2012). *Vots, electors i corrupció. Una reflexió sobre l’apatia a Catalunya (1869-1923)*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- SANLLEHÍ I BITRIÀ, Enric (2002). “Què volien aconseguir els carlins el 22 de juliol de 1872?”, *Terme*, (Terrassa, núm 17), pp.79-85.
- SANTIRSO, Manuel (2008). “Liberals i absolutistes al corregiment de Talarn”, *Annals del Centre d’Estudis Comarcals del Ripollès*, (Ripoll, núm. 2006-2007), p. 335-352
- TOLEDANO, Lluís Ferran (1991). “La contrarevolució carlista a Espanya, 1868-1876”, *L’Avenç*, (Barcelona, 154), p. 28-33.
- TOLEDANO, Lluís Ferran (1993). “Entre el sermó i el trabuc: la mobilització política del carlisme lleidatà davant la revolució democràtica”, *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*. Lleida: IEI, p. 101.
- TOLEDANO, Lluís Ferran (2000). “Antiliberalisme i guerra civil a Catalunya. La Tercera Guerra Carlina, 1872-1873”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics* (Barcelona, 11) p. 83-95.

- TOLEDANO, Lluís Ferran (2001). *Entre el sermó i el trabuc: el carlisme català contra la revolució setembrina: 1868-1872*. Lleida: Pagès.
- TOLEDANO, Lluís Ferran (2004). *La Muntanya insurgent: la Tercera Guerra Carlina a Catalunya 1872-1875*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- U.P.C (1870). *Consideraciones sobre la horrible crisis actual, general, social-religioso- política, en vía de resolución, y sobre el cumplimiento de ciertos signos y anuncios proféticos*, Lleida, Imprenta de Montes Hermanos.
- VALLVERDÚ, Robert (1997). *El tercer carlisme a les comarques meridionals de Catalunya (1872-1876)*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

